

TAUTINĖ TAPATYBĖ LIETUVIŲ BIOGRAFIJOSE (JONAS BASANAČIUS, JONAS ŠLIŪPAS, VINCAS KUDIRKA)

Vaidas Šeferis

Brno Masaryko universiteto Kalbotyros ir baltistikos instituto vyresnysis asistentas

Straipsnio sumanymas, tyrimo objektas ir metodas

Šis straipsnis buvo sumanytas kaip bandymas atnaujinti ir pagyvinti diskusijas apie lietuvių tautinę tapatybę. Iš įvairių jos aptarimo būdų autoriui labiausiai viliojanti pasirodė lietuvių tautinio atgimimo šauklių – Jono Basanavičiaus, Jono Šliūpo ir Vinco Kudirkos – autobiografijų ir biografijų analizė, įgalinanti realizuoti tris susijusias intencijas: kritiškai apmąstyti kanonizuotą atgimimo veikėjų gyvenimus, jų reikšmingumą šiandieniniam lietuviui ir rekonstruoti tuos lietuviškosios tautinės tapatybės bruožus, kurių atsiradimą galima būtų sieti su svarstomų asmenų veikla ir tekstais.

Straipsnio sumanymas remiasi bendriausia prielaida, kad skaitant tam tikrus tekstus galima aiškiau suprasti tautinės tapatybės raidą. Prielaidos galiojimas kelia tam tikrų abejonių: ar iš tiesų galima svariai kalbėti apie asmens (arba tautos) tapatybę remiantis vien rašytiniais tekstais? Kiek gyvenimo telpa įrašuose? Kita vertus, jeigu skaitomose (auto)biog-

rafijose tariamės matą žmogaus tapatybės apraiškų, kokių mastu jas galima vadinti „tautinėmis“, būdingomis ne vien jų reiškėjams? Šie klausimai atveria išsiaiškinamą metodologinių problemų lauką ir skatina svarstyti dar bendresnius dalykus: ar apskritai galima kalbėti apie tvarią, analitiškai aprašomą žmogaus ir tautos tapatybę? Koks yra santykis tarp teksto ir asmens, teksto ir „tikrovės“? Kaip analizuoti kultūrinių reikšmių plitimą visuomenėje? Kaip įvertinti jų galiojimo mastą? Bandymai nuosekliai atsakyti į šiuos klausimus vestų į išsamią diskusiją, daugiausia kylančią dėl vienos priežasties: filologijoje ir apskritai humanitariniuose moksluose labai sunku pasiekti tokį metodologinį ir terminologinį koherentiškumą, kuris leistų straipsnį pradėti nuo tvirtų, simetriškų, visais atžvilgiais priimtinių prielaidų.

Į minėtus metodologinio pobūdžio sunkumus čia reaguojama sureliatyvinant svarstymų svorį ir mastą. Tarp teksto ir vienaip ar kitaip suprastos žmogaus tapatybės negalima dėti lygybės ženklų. Tačiau tekstas taip pat nėra be-reikšmis: jis kažką sako apie jame atpažįsta-

mą asmenybę. Pateikiamame straipsnyje stengiamasi suprasti, ką jis sako, atsisakant pretenzijų į išvadų galiojimą kituose kontekstuose. Pasirinktų asmenų (auto)biografijose atpažįstami tapatybės raiškos bruožai kaip žkurio mastu galioja ir platesniame lietuvių visuomenės kontekste. Pateikiamame straipsnyje stengiamasi suprasti, kurie bruožai tai galėtų būti, bet pats galiojimo mastas, jo statistinis svoris lieka už analizės intencijų. Toks išeities pozicijų įtvirtinimas, be abejo, yra spekuliatyvus, tačiau straipsnio ribose pakankamas.

Kertinis pateikiamos analizės terminas yra *tautinė tapatybė*. Viena vertus, jo vartojimas čia remiasi gausia vakarietiška moderniojo nacionalizmo tyrinėjimų tradicija, kuri įgalina svarstyti aptariamus klausimus bendrajame šiuolaikinių tautų istorijos kontekste, padeda aiškiau suvokti nacionalizmo chronologiją, jo socialines, ekonomines ir politines prielaidas, kultūrinę ir ideologinę pobūdį¹.

Kita vertus, tapatybės svarstymai neišvengiamai kreipia į žmogiškojo sąmoningumo problemiką, kurioje iškyla sąmonės intencionalumo, jos procesų tvarumo ir dinamikos klausimai. Pagrindines šios krypties teorines nuostatas (visų pirma *tautinės sąmonės* ir *savi-monės* distinkciją bei specifinę sąmonės *modernumo* suvokimą) autorius perėmė iš Pauliaus Subačiaus ir Leonido Donskio veikalų².

---

¹ Anthony D. Smith, *Nacionalizmas XX amžiuje*, Vilnius: Pradai, 1994; Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, New York: Cornell University Press, 1983; Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London and New York: Verso, 1991; Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

² Paulius Subačius, *Lietuvių tapatybės kalbė. Tautinio išsivadavimo kultūra*, Vilnius: Aidai, 1999; Leonidas Donskis, *Moderniosios sąmonės konfigūracijos*, Vilnius: Baltos lankos, 1994.

Nors nurodytame teoriniame kontekste tapatybės sąvoka vartojama įvairiai, galima atpažinti kertinius jos reikšmės dėmenis. Tautinė tapatybė atpažįstama iš tam tikrų kultūros ženklų ar, remiantis Anthony Smitho apibrėžimu, kompleksinių „kultūros formų“, kurių reprezentuojamos vertybių sistemos centre yra tauta. Tautinė tapatybė čia suvokiama kaip nuolat atnaujinamas, prasmingu pripažįstamas ir intensyviai išgyvenamas ryšys su šios sistemos postuluojamomis vertybėmis (plg. Smith 1991, 91–92).

Tautinės tapatybės sampratoje esminis yra jos procesualumas ir kompleksiskumas. Iš tokio požiūrio išplaukia dvi svarbios išvados: 1) kadangi tautinė tapatybė suvokiama kaip procesas, tam tikra sąmonės raida, analitikui ji niekada nėra „prigimtinė“ ar „baigtinė“³; 2) tautinė tapatybė atpažįstama ne tiek iš pavienių vertybinių asmens orientacijų, kiek iš jų kompleksiskumo. Šitaip svarstant, pvz., emociškai reiškiamas santykis su gimtąja kalba dar nėra pakankamas argumentas teigti, kad asmuo jau turi tautinę tapatybę: apie ją argumentuotai tegalima kalbėti tada, kai santykis su gimtąja kalba palydimas kitų vertybinių nacionalizmo orientacijų, pvz., „savųjų“ ir „svetimųjų“ atskyrimo, specifinių politinių reikalavimų ir pan.

Šitaip apibrėžus išeities pozicijas, galima grįžti prie straipsnio sumanymo ir sukonkre-tinti keliamus klausimus. Remiantis tam tik-

---

³ Tradiciškai skiriamuose politinės ir kultūrinės tautos modeliuose (dar vadinamuose prancūziškuoju ir voikiškuoju) vartojama ir prigimtinės tapatybės sąvoka. Tačiau ji galioja visų pirma ideologiniame nacionalizmo diskurse. Šiuolaikinė mokslinė literatūra kalba apie tam tikrus įgimus elementus tapatybės raidoje, bet nebeįmanoma tautinės tapatybės suvesti vien į juos. Plg.: Kavolis 1996, 26–28, 46–53; Böckenförde, 129–154.

rais tekstais bus siekiama aiškiau suvokti lietuvių tautinės tapatybės raidą ir iš jos kylančias vertybines orientacijas. Pasirinktas tyrinėti brandusis lietuviškosios tapatybės formavimosi etapas XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje⁴. Ši tyrinėjimų kryptis Lietuvoje jau turi solidžią tradiciją, pradėtą Vytauto Kavolio ir gyvą iki šiol⁵. Metodologiniu požiūriu tautinės tapatybės raiška (auto)biografijose visų pirma yra kultūros sociologijos problema: domimasi ne pasirinktųjų tekstų savarankiška (faktografinė, estetinė ar istorinė) verte, bet juose įrašytų idėjų socialine istorija ir jų iššaknijimu visuomenėje, t. y. kultūrinio naratyvo socialine sklaida.

Konkretusis straipsnio tyrinėjimo objektas yra trijų žymių lietuvių – Basanavičiaus, Kudirkos ir Šliūpo – autobiografijos ir biografijos. Šiuos tekstus pasirinkti paskatino keli argumentai. Basanavičius, Kudirka ir Šliūpas formavo lietuviškąją tautinę tapatybę – su jų mintimis, tekstais ir darbais yra tiesiogiai siejama daug lietuvių nacionalizmo sąvokų ir mitų. Skaitant šių vyrų autobiografijas ir biografijas analizuojami pirminiai lietuviškosios tapatybės šaltiniai. Kita vertus, Basanavičius, Kudirka, o mažesne dalimi ir Šliūpas yra virtę lietuvių nacionalizmo charizmatiniais autoritetais – visi juos gerbia, tačiau retas kuris kritiškai analizuoja tai, ką jie yra parašę ar pasakę. Įdėmus

⁴ Subačiaus pasiūlytame trijų kultūrų modelyje jis apytikriai atitiktų „tautinio išsivadavimo kultūros“ procesus (Subačius, 176–192).

⁵ Iš Kavolio darbų su šio straipsnio sumanymu yra tiesiogiai susijusios jo studijos „Žmogaus genezė“ ir „Epochų signatūros“ (Kavolis 1994, 11–62, 355–558). Iš naujausių tyrinėjimų minėtini: Subačius, *op. cit.*; Vytautas Berenis, Gintaras Beresnevičius, Almantas Samalavičius, Virginijus Savukynas, *Lietuvių mentalitetai: tautinė istorija ir kultūros problemos*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2002; Nerija Putinaitė, *Šiaurės Atėnų tremtiniai arba Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vijos XX a.*, Vilnius: Aidai, 2004.

jų autobiografijų ir biografijų skaitymas gali atskleisti iki šiol nepastebėtų dalykų. Taip pat prasminga klausti, kaip pasikeičia lietuviybės bruožai, suformuluoti minėtų vyrų autobiografijose, kai juos imasi interpretuoti visuomenė. Į šį klausimą gali atsakyti autobiografijų (kaip kultūrinio naratyvo) ir biografijų (kaip jo socialinės sklaidos reprezentacijos) palyginimas⁶.

Skaitant pasirinktuosius tekstus dėmesys sutelkiamas į šiuos tautinės tapatybės raiškos aspektus:

- kaip ir kada tiriamieji asmenys pasijunta esą lietuviai;
- kas lemia asmenišką tautinės tapatybės atsiradimą;
- kaip tautiškumo elementai santykiauja su kitomis asmenybės dalimis;
- kaip tiriamuose tekstuose vertinama lietuvių tauta.

Jonas Basanavičius

Basanavičius yra parašęs dvi autobiografijas. Pirmoji neturi pavadinimo, ji pateikta Šliūpo parengtoje enciklopedinio pobūdžio knygelėje „Lietuviszkiejie rasztai ir rasztininkai. Raszaliszka peržvalga parengta Lietuvos mylėtojo. Tilžėje“ (1890, 168–195). Basanavičius šį tekstą parašė 1888 m.

Pagrindinis autobiografinių žinių apie Basanavičių šaltinis yra didelės apimties „Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija. 1851–1922 m.“, parašyta 1922 m.⁷

⁶ Čia būtina paminėti, kad, kitaip nei Basanavičius ir Šliūpas, Kudirka nėra parašęs autobiografijos. Kaip įveikiama ši tyrimo objekto asimetrija, aprašoma Kudirkai skirto poskyrio pradžioje.

⁷ Pirmasis leidimas išspausdintas 1936 m. (Basanavičius, 1936). Šiame straipsnyje cituojama iš antrojo viso leidimo: Basanavičius, 1997.

Nemažai autobiografinių žinių (pradedant nuo studijų Maskvoje) Basanavičius pateikė 1903 m. „Varpe“, skirtame „Aušros“ dvidešimtmečio jubiliejui (Basanavičius 1903, 65–76).

Pradžia

Abiejų Basanavičiaus autobiografijų pradžios sutampa. Autorius pirmiausia pateikia tikslius duomenis apie savo gimtinę – pavadinimą, geografinę vietą, istorinių faktų:

Mano gimtinė guli Ožkabalių kaime, Bartininkų valsčiaus Vilkaviškio paviete. Šito kaimo laukai tęsiasi ant t.v. Valdaiškai-pajūrinio kalnyno šiaurės krašto [...] Nuo Sausininkų, Ožkabalių ir Bartininkų šiaurės linkui tęsiasi plati diluvijaus lyguma net iki Nemuno krantų [...] Ožkabalių kaimas, žmonėms pasakojant, esąs labai senas; atrandami čia [...] visoki žalvariniai daiktai (retežėliai, sagutės ir k.) iš t.v. žalvario laiko [...] (Basanavičius 1997, 7–9).

Dėmesį patraukia ir kitas abiejuose tekstuose pasikartojantis motyvas – kryžiuočių laiikų prisiminimai:

Jau kryžiuočių laikais, XIII–XIV šimtmeityje, šis kalnuotasis kraštas turėjo būti tirstai apgyventas ir labai svarbus strategijos žvilgsniu, jei senovės lietuviai priversti buvo jau tada – o gal ir dar seniau – šitame trake daugyriose vietose įsitaisyti tvirtas pilis, kad nuo netikėtinų plėšikų apsigynus. [...] čia žmonės dar ir šiandien atsimena tuos laurus, moka dar šį tą apie „kryžiuokus“ papasakoti ir žino dar vietomis [...] „kryžiuokų kapus“ parodyti (*ten pat*, 8).

Vytautas Kavolis, interpretuodamas šiuos autobiografijos fragmentus, čia atpažino dvi pagrindines reikšmes, kuriomis pradeda skleistis Basanavičiaus asmenybės paveikslas: „[...] gamtos aplinka ir istorinis jo bendruomenės likimas nustato pradinę individualybės reikšmės ribą“ (Kavolis 1994, 504). Sunku su tuo

sutikti. Tai, ką Kavolis palaikė gamtos aplinkos refleksija, yra mokslinis kraštovaizdžio aprašymas: vartojami geologiniai ir geografiniai terminai, nurodomas kartografinis šaltinis (p. 8), pateikiama archeologinių radinių apžvalga (p. 9–10). Nesinori sutikti nė su istorinio bendruomenės likimo išskaitymu „kryžiuokų“ prisiminimuose. Ožkabalių bendruomenė aprašoma kiek toliau (įsidėmėtina, kad vėl moksliniu stiliumi), nusakant, kur buvo kieno laukai, kas kada gyvenęs, kur kieno trobos stovėjusios ir pan. Nėra argumentų nei šį aprašymą sieti su senovės lietuviais, turėjusiais „daugyriose vietose įsitaisyti tvirtas pilis“, nei teigti, kad autorius jaučiasi intymiai susijęs su ožkabaliečių bendruomene.

Kryžiuokų paminėjimo prasmės reikėtų ieškoti istorinio romantizmo tradicijoje, persmelkiančioje visus Basanavičiaus raštus⁸. Šis teksto fragmentas parodo, kokių istorinių reikšmių fone autorius geidžia pasirodyti skaitytojui savo gyvenimo pradžioje, – „kryžiuokų“, o ne ožkabaliečių apsuptas jis žengia į sceną: „Tokiam dailiam kalnuotame krašte su daugybe dar „kryžiokiškų“ tradicijų aš esmi gimęs ir užaugęs, ir ši aplinkybė, be abejo, nemenką į mano dvasią įtekmę turėjo“ (*ten pat*, 9).

Taigi iš pat pradžių Basanavičiaus autobiografijose atpažįstami du reikšmingi dalykai – tai mokslinis santykis su aprašymo objektu ir istorinio romantizmo suformuotas praeities suvokimas. Abu šie elementai ateina iš brandžiojo gyvenimo laikotarpio. Basanavičius savo gyvenimo pradžioje atpažįsta vertybes, kurios jam yra reikšmingos ir gyvenimo pabaigoje: gy-

⁸ Vieni pirmųjų Basanavičiaus straipsnių (1881 m.) buvo „Apie kryžiuokus“, „Apie įsteigimą Ragainės pylies“ ir „Apie senovės Lietuvos pylis“, žr. Basanavičius 1997, 63.

venimas tarsi sutramdomas ir paleidžiamas tekėti nurodyta vaga, be galimybės išsiveržti nenumatyta kryptimi.

Tapimas lietuviu

Basanavičiaus autobiografijoje pirmieji lietuviškumo ženklai pasirodo jau vaikystėje:

Mano tėvas [...] žinojo labai daug apie visokių baudžiauninkų vargus papasakoti; jis mokėjo ir daugel atsitikimų iš praėjusių laikų mūsų krašto žmonių, taipogi daugelį pasakų, mįslių ir t. t., ir aš jam ir jojo atminčiai esmi kaltas įgaivinimu mano širdyje meilės į mūsų tautos praeitį ir lietuviystę. [...]

Drauge su pasakomis apie „kryžiuokius“ piliakalniai jau nuo pat mažų dienų mano akis ir širdį prie savęs traukė. Netoli nuo Ožkabalių, Piliakalnių kaimo laukuose pas Rasius, yra gražus piliakalnis, nuo kurio patsai kaimas praminta. Šitą didį, labai gražų, neišpasakytai dailioje, ramioje vietoje ant daubos kranto palei Aistos upę stūksantį kalną aš jau nuo jaunystės pradėjau lankyti, dar suvis instinktinį užuojausmą jam turėdamas ir nežinodamas, kas jį, kada, iš kokios priežasties supylė [...]. Pajevonin su tėvais į atlaidus važinėdamas, vėliau susipažinau su Pajevonio piliakalniu, dar vėliau su Kaupiškių, arti Prūsų sienos, Rudaminos, Lakynų ir k. Ant šitų kalnų, galiu drąsiai sakyti, susitvirtino mano lietuviškumas (*ten pat*, 16–19).

Beveik visi lietuvių atgimimo veikėjai nuėjo tą patį kelią iki savo tautinės tapatybės atradimo: iš gimtojo lietuviško kaimo per užkrečiamą lenkiškosios kultūros poveikį į sąmoningą lietuviškumo pasirinkimą. Tačiau reikia prisiminti, kad juos pagimdžiusiam XIX a. vidurio Lietuvos kaimui naujoji tautiškumo samprata buvo sunkiai, o dažnai ir visai nesuprantama. Bene aiškiausiai tai pasakė Kudirka 1894 m. „Tėvynės varpuose“: „O vienok užaugau ir iš tos motinos, kuri, mano nuomone, buvo ideali, niekad negirdėjau, kas tai Lietuva, lietuvis, gavinimas Lietuvos ir t. t.“ (Kavolis 1994, 15). Ne

kitaip buvo ir Basanavičiaus šeimoje: tėvai visų pirma troško užsiauginti sūnų kuniga, ne lietuviybės puoselėtoją. Tad kalbėdamas apie tėvų įskiepytą meilę lietuvybei ir jos stiprėjimą medituojant ant piliakalnių Basanavičius, be abejo, pertvarko savo praeitį taip, kad ji atitiktų vėlesnį susipratęsio lietuvių paveikslą.

Cituotieji fragmentai parašyti jausmingai, ilgiais sintaksiniais periodais. Kyla įspūdis, kad pati žmogaus gimtoji aplinka, pati žemė spinduliuoja meilę Lietuvai. Šis motyvas yra tapęs pamatiniu lietuviškojo nacionalizmo elementu ir iki šiol neišsenkančiu tautinių emocijų šaltiniu.

Basanavičiaus tikrąjį kelią į lietuviškąją tapatybę padeda atsekti jo skaitytos literatūros sąrašas. Pirmosios paveikios knygos minimos gimnazijoje – tai lenkų romantikai ir didieji istorikai: Mickevičius, Sirokomlė, Strijkovskis, Dluogošas, Kromeras, Kraševskis. „Konradą Valenrodą“ ir „Margirį“ Basanavičius mokėjęs atmintinai, o Kraševskio raštai jam „turėjo didelę įtaką“ (*ten pat*, 35). Pirmas lietuviškas šaltinis, galėjęs turėti įtakos Basanavičiaus tapatybės raidai, buvo Donelaičio „Metai“, kuriuos jis perskaitė trečiojoje gimnazijos klasėje 1869 m. (*ten pat*, 35).

Basanavičiaus gyvenime nebūta tokio efektingo atsivertimo į lietuviybę, kokį išgyveno Kudirka. Lietuviškoji jo tapatybė kristalizavosi pamažu ir ilgokai buvo lenkiškojo romantizmo ir pozityvizmo įtakos lauke. Važiuodamas studijuoti į Maskvą (1873 m.), Basanavičius patriotinius jausmus dar reiškia lenkiškai: „[...] ant Nemuno kranto apmąsčiau graudžiai ne vieną kruviną atsitikimą su žiauriais kryžiuočiais, ties Vilijos krantu užniūniavau „Wilija naszych strumieni rodzica“, kurią dar gimnazijoje būdamas taip dažnai buvau dainavęs“ (*ten pat*, 37). 1879 m. asmeninius užrašus Basana-

vičius vis dar rašo lenkiškai, o jo ateities planuose lietuviybės vizijų nematyti: „[...] – rozmowa o przyszłości – wypowiedziałem, iż życzyłbym być pożytecznym dla kogoś... zachować świeżość umysłu dla siebie i dążyć za postępem... oto mój ideał... Czem będę za dziesięć lat?..“ (*ten pat*, 48)⁹

Tačiau jau pirmajame universiteto kurse Basanavičiaus gyvenime gausėja lietuviškumo ženklų: jis inicijuoja lietuvių studentų draugijelės veiklą, ieško istorinės medžiagos kuni-gaikščio Kęstučio biografijai, „užsiiminėja lietuvišku klausimu iš visų pusių“ ir palengva atitolsta nuo lenkų patriotų grupelės, užsitarnaudamas *Litwino* vardą (Basanavičius 1903, 66; Basanavičius 1997, 38, 43; Šliūpas 1890, 180–181). Kultūriniai šaltiniai, turėję lemiamos įtakos tokiai Basanavičiaus vidinei raidai, buvo Simono Daukanto „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ bei Motiejaus Valančiaus „Žemaičių vyskupystė“: abi knygos perskaitė jau patekęs į universitetą, veikiausiai 1873 arba 1874 m. (Basanavičius 1903, 66; Basanavičius 1997, 38–39). Nors pats Basanavičius niekur nekalba nei apie Daukanto, nei apie Valančiaus įtaką jo vidinei raidai, būtent šiedvi knygos bus galutinai subrandinę kokybiškai naują jo tautinę tapatybę, kuri nebesutapo su lenkakalbėje tradicijoje susiklosčiusiu lietuviybės supratimu¹⁰.

Įdomu tyrinėti kalbinius Basanavičiaus tapatybės aspektus. Kristijono Donelaičio „Metai“ tepaminimi tarp kitų knygų – nieko nega-

lima pasakyti apie jų poveikį; „Būdo“ ir „Žemaičių vyskupystės“ Basanavičius irgi nekomentuoja, bet su šių knygų perskaitymo laiku sutampa jo pirmoji polemėnė publikacija: Kirkoro straipsnio „O pierwotnej Słowiańszczyźnie“ kritika, paskelbta žurnale „Niwa“ 1875 m. (Basanavičius 2004, 79–88). Čia Basanavičius atkreipė dėmesį į apgailėtiną lenkų tyrinėtojų kalbinę kompetenciją, dėl kurios lietuvių mitologijos tyrinėjimuose priversta nesupratimų. Šiame straipsnyje jis pirmą kartą griežtai atsiribojo nuo didžiųjų lenkų istorikų (Strijkovskio, Gvagninio, Lasickio), nekritišką sekimą jais pavadindamas „tiesiog nuodėme“ (*ten pat*, 88). Straipsnyje nuskamba ir pirmosios panlietuviškos intonacijos: Basanavičiui „atrodo net juokinga“ kai kurių slavistų išsakyta mintis apie galimus slavų skolinius lietuvių kalboje – anais senais laikais lietuviai apie jokių slavus dar nė girdėti negirdėję (*ten pat*, 87). Taigi iš straipsnio matyti, kad tuo metu jau buvo susiformavę svarbiausi Basanavičiaus tautinės tapatybės bruožai: pirmo kurso studentas pakyla ginti lietuvių tautos kalbos ir jos civilizacinio senumo.

Šiame straipsnyje Basanavičius cituoja Daukanto „Būdą“ (*ten pat*, 82) – tai pagrindinis argumentas, patvirtinantis šio istoriko įtaką Basanavičiaus naujosios tapatybės formavimuisi ir leidžiantis datuoti jo tapimo lietuviu laiką. Šiaip ar taip, 1875 m. naujoji tautinė tapatybė turėjo būti jau galutinai susiformavusi, nes tų metų žiemą parvažiavęs namo Basanavičius pirmą kartą demonstratyviai prabyla lietuviškai, jau programiškai skatindamas grįžti prie lietuvių kalbos: Marijampolės gimnazijoje jis pristato naujausią lituanistinį leidinį – Leopoldo Geitlerio „Littauische Studien“, pamokoje kreipiasi į gimnazistus lietu-

⁹ „– pokalbis apie ateitį – kalbėjau, kad norėčiau būti kam nors naudingas... išsaugoti savo proto šviesumą ir būti progresyvus... štai mano idealas... Kuo būsiu po dešimties metų?...“ Vertimas iš lenkų kalbos – straipsnio autoriaus.

¹⁰ Plg. Putinaitė, 21. Čia skaitytoją kiek klaidina nuoroda į Daukanto *Istoriją žemaitišką*, kurios Basanavičius, žinoma, neskaitė: knyga dar nebuvo išleista.

viškai ir perskaito jiems „ėilių posmelį iš ‘Anykščių šilelio’, atkreipiant jų atidą į lietuvių kalbos grožybę“ (Basanavičius 1997, 51). Gimnazijos mokytojui tokia „lietuvių demonstracija“ labai nepatikus.

Kalbant apie Basanavičiaus tautinės tapatybės raidą, į akis krinta viena prieštara: tapdamas vis karštesniu lietuviu, asmeninius užrašus jis teberašo lenkiškai. Paskutinis toks autobiografijoje randamas įrašas yra anksčiau minėta citata apie ateities planus 1879 m. (*ten pat*, 48). Būtų įdomu sužinoti, kada Basanavičius pradeda rašyti dienoraščius lietuvių kalba. Deja, užrašų knygutės, kurias jis nuolat cituoja (tiesą sakant, autobiografija daugiausia tėra jų nuoseklus perrašymas), iki šiol nėra išspausdintos. Tiksliau, visi Basanavičiaus raštų leidėjai nė nemirktelėdami cenzūravo šiuos Basanavičiaus užrašus, pateikdami tik keletą „įdomesnių“ nuotrupų (Basanavičius 2004, 199–212). Netenka abejoti, kad šios medžiagos paskelbimas suteiktų daug naujų žinių. Tai gi tegalime konstatuoti, kad studijų metais jo dar būta bent jau dvikalbio.

Kalbinis tautos savitumas nereikalauja ypatingų įrodymų. Svarbiausias yra emocingas asmens ryšys su kalba – jo atradimas ir išgyvenimas. Kitaip yra su lietuvių tautos civilizaciniu senumu, kurio nebuvo galima įrodyti vien jausmais. Čia vėl tenka prisiminti Daukantą, iš kurio Basanavičius bus perėmęs idealizuotą požiūrį į ikirikščioniškąją Lietuvą. Išvykdamas dirbti į Bulgariją, Basanavičius jau buvo gerai išstudijavęs ir Herodoto raštus – pagrindinį trakologijos šaltinį (Basanavičius 1997, 57). Regis, būtent tuo laiku galutinai susiklostė jo teorija apie lietuvių ryšius su senąja trakų civilizacija, neva paklojusia pamatus visai šiandienei Europai. Nors kažin ar teisinga šį požiū-

rį laikyti teorija, nes Basanavičius ieškojo ne argumentų galimiems ryšiams paaiškinti, bet „faktų“, patvirtinančių jo įsitikinimą didinga lietuvių civilizacine praeitimi. Kiekviename žingsnyje atrandami įrodymai: Karpatų kalnai Basanavičiui „atrodo tarytum iš *karpu* suaugę“; žiemos mėnesio vasario pavadinimas rodo, kad lietuviai anksčiau gyvenę pietuose; bulgarų kalboje esą daug lietuviškų žodžių, pvz., „Kakavo sakaš“ ir t. t. (*ten pat*, 55, 58, 59). Basanavičiaus kultūrinės ir istorinės vizijos yra išsamiai aptarusi Nerija Putinaitė, taikliai nurodama jų sąsajas su panlietuviybės ideologiniu lauku (Putinaitė, 21–67).

Nuo universiteto laikų Basanavičiaus tautinė tapatybė nebesikeičia. Visą likusį jo gyvenimą neperdėdami galime laikyti universitete susiformavusio vidinio įsitikinimo patvirtinimo istorija. Basanavičius nenuilstamai rinko įvairiausių „medegą“, nuolat teikiančią papildomų argumentų minčiai, kad pretenzijos į lietuvių civilizacinę didybę yra ne tik teisėtos, bet ir pagrįstos nesugriaunama istorine tiesa. Savo viso gyvenimo svarbiausiu moksliniu darbu laikė 1921 m. išleistą studiją „Apie trakų prygų tautystę ir jų atsikėlimą Lietuvon“ (Basanavičius, 1921). Tad Basanavičius yra statiška asmenybė: jo gyvenime – daug darbo ir pastangų, bet nuo universiteto laikų nebelieka esmingesnės tapatybės raidos.

Dvi Basanavičiaus Lietuvos

Tyrinėjant Basanavičiaus autobiografijų tekstus bene didžiausią netikėtumą pateikia lietuvių tautos motyvo analizė¹¹. Visų pirma

¹¹ Čia nekalbame apie lietuvių tautos paveikslą, kurį Basanavičius piešia savo istorinėje publicistikoje, – tai atskiro tyrimo tema.

tuo, kad tai viena rečiausiai minimų temų. Tautos patriarcho gyvenime lietuvių tautos ir valstybės motyvai – tikėtina – turėtų būti labai svarbūs, bet autobiografijose matoma kas kita.

Glumina vaizdas, kuris susidaro peržvelgiant reikšmingesnes Basanavičiaus galvojimo apie lietuvių tautą vietas. Viena vertus, pati emociingiausia visos autobiografijos vieta – tai epizodas, kai Basanavičius rašo prakalbą pirmajam „Aušros“ numeriui: „Parašęs ją, skaitydamas žodžius ‘Kaip aušrai auštant nyksta ant žemės nakties tamsybė, o kad taip jau prašvistų ir Lietuvos dvasia!’ graudžiai apsiverkiau ir iš akių byrančiomis ašaromis sušlapinau rankraštį“ (Basanavičius 1997, 77). Tai apskritai vienintelis epizodas, kai Basanavičius verkia. Kita vertus, beveik be dėmesio lieka šios vizijos realizacijos momentai. Po daugybės metų grįždamas iš Bulgarijos į Lietuvą, Basanavičius neranda reikalo kalbėti apie jausmus, tepaminėdamas kelionės maršrutą: „Per Jurbarko rusų muitinę laimingai perėjęs, leidausi Kauno link, kur tą dieną apie 12 val. naktį atvykau. Ant rytojaus [...] išvažiavau Vilniun ir popiet 6 ¼ čion atvykau“ (ten pat, 174). Emocinis santūrumas dar labiau krinta į akis epizode apie Lietuvos Nepriklausomybės Akto paskelbimą 1918 m. vasario 16 d.: „Tai buvo šeštadienis, 12 val. 30 m. dieną, kada, man Taryboje pirmininkaujant ir skaitant paskelbimo formulą, tai ir atlikta tapo, visiems Tarybos nariams karštai delnais plojant“ (ten pat, 298).

Kertiniai gyvenimo momentai, kai tikrove tampa svajos apie lietuvių tautos atgimimą, rodos, turėtų sukelti ištisą jausmų audrą. Tačiau Basanavičiaus autobiografijoje jie pasimeta banalių įvykių tėkmėje tarp pedantiškai pateikiamų duomenų apie atliktus darbus, lankytas vietas, išvykimo ir atvykimo laikus ir kt.

Būdinga tai, kad sugrįžusiam į Lietuvą ir Vilniuje aktyviai veikiančiam Basanavičiui toji veikla yra dažnų „susinervavimų“, „parestizijų“ ir „širdies arhythmijų“ priežastis. Iškalbingi ir du autobiografijoje beveik greta pateikiami epizodai. 1911 m. ilsėdamasis Čekijoje, Karlsbado (dab. Karlovy Vary) kurorte, Basanavičius žvelgia į išpūdingą kalnų saulėlydį: „Šiaurės link per Erzgebirg“o kalnų viršūnes, nusileidžiančios saulės apšviestas, mintyse klajojau savo nuskurdusioje tėvynėje, kurią tarytum patsai Dievas ir žmonės užmiršę. Tokia tu nelaiminga, mylima Lietuva, [...] Ir kada tau teks visų bjaurybių nusikratyti ir laisvesnį gyvenimą įgyti?! Aukščiau kultūroje pakilti...“ (ten pat, 243) Tų pat metų rudenį Basanavičius rašo Vilniuje: „Kaip nuobodu vis tą pat ir tą pat iš savo neinteresyngio gyvenimo užrašinėti, nuo prozos darbo neatspėjant – laiko neturint! Tik kankinuosi su taj Mokslo Draugija – daugiau nieko! – Kiek vieko ir laiko joje pražudžiau...“ (ten pat, 245)

Emocingas, gražiai gaudus rymojimas kalnų peizaže ir neįdomi, varginanti tikroji Lietuva. Basanavičius emociškai susijęs tik su išivaizduotąja, didinga „trakų-prygų“ Lietuva. Realioji jam džiaugsmo nekelia: „Man išvažiavus, kaip visados, taip ir šiuo atveju niekas Mokslo Draugijos reikalais nesirūpino; [...] Kada tie mūsų lietuviai pradės daugiau viešais dalykais rūpintis, ne tik savo pilvo reikalais?“ (ten pat, 234)

Asmenybės bruožai

Basanavičius autobiografijose nuosekliai formavo tam tikrą savo asmenybės vaizdą. Jį perėmė vėlesnė biografistika ir viešojo nuomonė. Pagrindiniai tos asmenybės bruožai yra trys – tai prigimtinis ir nepajudinamas lietuvišku-

mas, asmeninės laimės aukojimas dėl Lietuvos ir neišsenkamas darbštumas. Įdėmesnis skaitymas leistų šį paveikslą papildyti naujais pastebėjimais.

Pagrindinio Basanavičiaus autobiografinio teksto pavadinimo žodžiai – „kronika“ ir „liga“ – nurodo labai būdingus jo asmenybės bruožus: liguistumą ir orientaciją į faktus. Ligos temą Basanavičiaus tekstuose ir patologinius jo asmenybės aspektus yra įtaigiai išanalizavusi Jūra Avižienytė 2000 m. pranešimuose „Santaros“ suvažiavime Anykščiuose, „Baltų lankų“ stovykloje Druskininkuose ir jų pagrindu parengtame straipsnyje „Ligos retorika“¹². Šįkart norėtųsi susitelkti į „faktografinius“ Basanavičiaus polinkius.

Iškalbingas yra stilius, kuriuo parašyta „Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija“. Autobiografija parašyta kaip išsamus chronologiškas Basanavičiaus gyvenimo faktų sąrašas. Pateikiama ne tik jo genealogija, reikšmingesni gyvenimo įvykiai, svarbiausi atlikti darbai, bet ir daugybė pedantiškai suregistruotų smulkmenų: seni gyvenamieji adresai, gydymosi procedūrų aprašymai, gerto mineralinio vandens pavadinimai, visi sveikatos sutrikimai. Itin kruopščiai – minučių tikslumu – aprašomi kelionių maršrutai. Basanavičius nepamiršta parašyti, kiek kuriais metais turėjo pajamų, kiek kurį mėnesį svėrė, ką kurią naktį sapnavo.

Visa tai rodo, kad save ir savo gyvenimą Basanavičius suvokė kaip faktą, kurį reikia kuo tiksliau ir kruopščiau aprašyti. Jis neabejojo, kad šis „faktas“ taps vėlesnių tyrinėjimų objektu. Basanavičiui jo gyvenimas atrodė toks

¹² Avižienytė, 2002. Dėkoju Ingridai Tatolytei, nurodžiusiai man šią vertingą publikaciją – V. Š.

vertingas, kad nematė reikalo šio įsitikinimo komentuoti – tiesiog mokslškai save aprašė: pateikė kuo daugiau ir kuo tikslesnių žinių, nepamiršdamas išsamių bibliografinių duomenų ir literatūros apie save sąrašo.

Krinta į akis, kad autobiografiniuose tekstuose Basanavičiaus asmenybė yra vienintelis, visa kita užgožiantis objektas. To negalima paaiškinti vien žanro specifika. Basanavičius suregistravo viską, kas ką apie jį parašė ar pasakė: mokykloje gautus pagyrimus, atestato pažymius, atsiliepimus spaudoje ir t. t. Visoje knygoje nėra nė vieno įvykio ar asmens, kurio recepcija užgožtų Basanavičiaus paveikslą, būtų autoriui lygiai svarbi greta jo paties veiklos.

Geriausiai tai matyti iš jo žmonos dienoraščių citatų. Pateikiamos ištisai originalo – vokiečių – kalba, jos sudaro savarankišką autobiografijos tematinį vienetą (*ten pat*, 88–115). Gabrielės Eleonoros Mol (Gabriela Eleonora Mohl) dienoraštis dar nėra išsamiau tyrinėtas. Jo citatos išmestos ir iš tarybinių, ir iš nepriklausomoje Lietuvoje išleistų Basanavičiaus raštų (žr. Basanavičius 1970; Basanavičius 2004). Kad tokia cenzūra smarkiai pakeičia asmenybės paveikslą, piktinosi jau Kavolis (Kavolis 1994, 505). Ką galima išskaityti iš šio šaltinio, kurį visa „tautinė“ Basanavičiaus veiklos recepcija stengėsi nutylėti?

Basanavičius pateikia skaitytojui intymiausių dienoraščio fragmentus, kuriuose jo žmona aprašo savo jausmus jam:

Apie mane ir savo meilę jos parašyta: „...mano ilgesys, mano sapnas išsipildė: aš suradau vyrą, kuriam visą savo širdį galiu atiduoti, visai nebijodama būti išjuokta... *Jis* čia, mano širdyje, mano kilnūs, numylėtasis, įkūnytasis idealas (*ten pat*, 92–93).

Meilės ir vedybų istorija visų pirma atskleidžia emocinę Basanavičiaus asmenybės pusę, kurią tautos patriarchas kitur skrupulingai slėpė. Pirmojoje (1888 m.) autobiografijoje nei vedybos, nei žmona iš viso neminimos¹³. „Mano gyvenimo kronikoje“ Basanavičiaus žmonai skirta daug vietos, tačiau akį rėžia neatitikimas: cituojami jos dienoraščio puslapiai, atskleidžiami jos jausmai, bet nėra jokių paties Basanavičiaus emocijų aprašymų. Iškalbingi komentarai, kuriais jis palydi žmonos teksto citatas:

Padavus šitas iš Ellės dienyno ištraukas apie mūsų romaną, liekti dar paskutinių dienų prieš mano išvažiavimą iš Pragos susitikimų su jaja aprašymą sunaudoti, kad gavus dar aiškesnį jos meilės vaizdą (Basanavičius 1997, 102);

Tokiu būdu su Elle atsiveikinėš, aš ant rytojaus, vasario 1 d., Pragą apleidau, Viennon atvykdamas. Čion atvažiavęs, aš tęsiau varomąjį darbą bibliotekoje tolyn. Kokį įspūdį į Ellę mano išvažiavimas padarė, patiriame iš jos dienyno vasario 1 d. užrašo (*ten pat*, 104).

Čia minimas „įspūdis į Ellę“ buvo labai jausmingai išgyvenamas išsiskyrimo skausmas, sprendžiant iš netiesioginių požymių, artimas depresijai. Neįmanoma nepastebėti kontrasto tarp šaltos Basanavičiaus laikysenos, kai jis išvažiuoja tęsti „varomojo darbo bibliotekoje“ (tuo metu jis intensyviai rinko duomenis apie trakų praeitį), ir jaunos Prahos vokietaitės karšto, atviro jausmo.

Sunku atsiginti nuo įspūdžio, kad Basanavičiui buvo malonu parodyti, kaip labai jį mylėjo jauna moteris, „viena interesingiausių Pragos merginų“ (*ten pat*, 87). Savo paties jausmams nusakyti jam pakanka vieno sakinio su

¹³ Tik Šliūpas savo prieraše priduria, kad Eleonora Mol mirusi 1889 m. (Šliūpas 1890, 195).

iškalbingu pratęsimu: „Ir aš labai ją pamilau. Pirmas jos laiškas, kuriuomi ji skiria man *rendez vous*, buvo [...]“ (*ten pat*, 87). Basanavičius nesikankina, neverkia (nebent dėl „Aušros“), neliūdi; žmona jam nėra „kilnūs, numylėtasis, įkūnytasis idealas“; jis apskritai nemato reikalo pasakoti apie savo meilės jausmus ar ką nors aiškinti. Basanavičius žmonos dienoraštį cituoja ne tam, kad papasakotų apie ją pačią, bet kaip dar vieną duomenų šaltinį apie save.

Jau minėta, kad Basanavičius autobiografiją modeliuoja taip, jog jo gyvenimas nuo pat vaikystės būtų įstatytas į lietuviybės vagą ir atitiktų tam tikrą idealaus lietuvių sampratą. Tokie autobiografijoje nėra nė vienos klaidos: visi apsisprendimai visada teisingi ir veda į pageidaujamus tikslus. Meilės Eleonorai Mol epizodas yra unikalus atvejis, kai šis naratyvinis mechanizmas užsikerta. Tiesa, iš pirmo žvilgsnio viskas lyg ir baigiasi laimingai: po dramatiško, ilgiau nei mėnesį trukusio išsiskyrimo Eleonora atvyksta į Vieną, kur 1884 m. balandžio 15 d. sudaroma civilinė jos ir Basanavičiaus santuoka. Jau kitą dieną jaunavedžių pora išvyksta į naująją Basanavičiaus tarnybos vietą Bulgarijoje. Trūkiai gražaus gyvenimo freskoje pastebimi tik išžiūrėjus įdėmiau.

Dėl nelabai įtikinamų priežasčių išvykdamas iš Prahos į Vieną Basanavičius paliko Eleonorą dviprasmiškoje situacijoje. Viešas intymaus ryšio rodymas (išimylėjęliai vaikščiodavo po miestą ir parką, lankydavosi koncertuose, teatruose, parodose, bučiuodavosi krantinėje) anų laikų visuomenei buvo labai reikšmingas, plg. Eleonoros sesers reakciją: „Kamilė pastebėjo mano būseną, ir aš prasitariau, kad jis išvyksta. Ji tvirtina, esą jis neturėjęs teisės pradėti su manimi draugystės žinodamas, kad vargu ar iš to kas išeis“ (*ten pat*, 95–96).

Nenuostabu, kad jaunai damai buvo nejauku pasilikti vienai be konkretesnių ateities planų. Eleonora nekantriai laukia laiškų. Tuo metu Basanavičius gauna gydytojo paskyrimą į Elenos miestą Bulgarijoje ir iš Vienos informuoja būsimąją žmoną, kad turįs pasiūlymą priimti – o jeigu ji „nesutiktų į tokią Elena drauge vykti, jog aš viens būsiu priverstas tenai važiuoti“ (*ten pat*, 110). Eleonora į šį ultimatumą reaguoja jausmingais įrašais dienoraštyje: „Aš tučtuoj atsakiau į jo laišką ir prašiau neišsiskirti, taip pat prašiau nekreipti į mane dėmesio ir eiti tik paskui savo laimę“ (*ten pat*, 111).

Visas ilgiau nei mėnesį trukęs susirašinėjimas kupinas įtampos ir nežinios. Eleonora bent tris kartus skundžiasi nesulaukianti atsako į savo laiškus arba kad Basanavičius nerašęs nieko konkreta: „Laiškas buvo trumpas, be jokios paguodos man, ir aš esu vėl tokioje pat nežinomybėj kaip ir anksčiau“ (*ten pat*, 114).

Iš čia pateiktų citatų nereikėtų daryti skubotų išvadų apie tikruosius Basanavičiaus jausmus Elei (kaip jis dažniausiai vadino žmoną). Sprendžiant iš to, kaip skausmingai jis išgyveno ankstyvą žmonos mirtį, juos siejo labai gražus ir tvirtas ryšys (*ten pat*, 129). Tačiau šiandieniniam skaitytojui nelengva suprasti, kaip tas pat žmogus gali verkti rašydamas prakalbą laikraščiui ir čia pat beveik mėnesį gana abejingai laikyti jauną moterį apimtą nerimo ir baimės. Sunku suvokti, kad tas pats žmogus suranda laiko diena po dienos pedantiškai aprašyti savo gyvenimą (nepraleisdamas nė šlapimo analizių), bet neranda reikalo išsamiau papasakoti apie savo jausmus mylimai moteriai. Basanavičiaus asmenybės jautrumas eina ranka rankon su stebinančiu šaltumu.

Vedybų epizode pirmą ir vienintelį kartą galima matyti Basanavičių abejojančią ir netik-

lą dėl tolesnio kelio. Tautos patriarchas staiga atsiduria kitokioje šviesoje: egocentriškas vyras, beveik suvedžiotojas, išsireikalavęs iš būsimosios žmonos ne tik sutikimo tuoktis civiliškai (iš pradžių jai tai rodėsi nepriimtina), bet ir pažadą keliauti iš gimtosios Prahos į gūdžią provinciją. Basanavičiui reikėjo žmonos, kuri dėl jo aukotųsi (nes pats jis aukojosi tik Lietuvai). Tokią žmoną jis rado, o jos auką dokumentiškai aprašė ateinančioms kartoms.

Basanavičius biografų akimis

Perskaityti visas Basanavičiaus biografijas ir svarbesnius straipsnius apie jį yra labai sunku. Ne dėl didelio publikacijų skaičiaus, bet dėl neįveikiamos tekstų monotonijos. Taip jau nelaimingai susiklostė istorija, kad didžiąją dalį Basanavičiaus gyvenimo aprašymų pasisavino dvi ideologijos – nacionalizmas ir komunizmas. Jų abiejų intencijas ir konvencijas nesunku iš anksto nuspėti. Stilistiškai sausokų Basanavičiaus autobiografijų tekstų analizė gali pateikti ne vieną staigmeną, tačiau biografijose netikėtumų beveik neaptinkama.

Basanavičius buvo patriarchizuotas dar gyvas. Paulius Subačius šį virsmą datuoja 1912 m. ir sieja su Antano Smetonos politine retorika (Subačius, 62–63). „Tautos tėvo“ ir „patriarcho“ vardai išreiškia visą vėlesnės tautinės biografistikos esmę – Basanavičius vaizduojamas kaip lietuvybės simbolis, jos įsikūnijimas. Vaižgantas: „Ir miręs jis mums tas pat tautos atgimimo milžinas, nes jis mūsų patriarchas, mūsų pačių gryniausių pastangų reiškėjas – pradžia ir galas“ (Cituoju pagal: Nezabitauskis, 488). Adolfas Nezabitauskis: „Dr. J. Basanavičiaus gyvenimas yra, kaip ir praeities lietuvių tautos, nuolatinė ir nepaliaujama kova už tautinius idealus ir gyvybę“ (Nezabi-

tauskis, 5–6). Turbūt patetišiausiajam Basanavičiaus biografui Rapolui Mackevičiui jis buvo nei daugiau, nei mažiau – pats Vytautas II (Mackevičius, 3).

Patriarcho portrete pratęsimi ir sustiprinami paties Basanavičiaus nubrėžti „prigimtinės“ lietuviybės motyvai. Tautos tėvas neturi tapatybės raidos – ji sugerama su gimtosios žemės kvapu, yra tvirta ir aiški nuo pat jaunystės:

Jonas Basanavičius, kaip minėjau, būdamas gimnazijoje jautėsi esąs susipratęs lietuvis. Pirmą Lietuvos meilę įkvėpė jam jo gimtinė Ožkabilių apylinkė, gražios, siūbuojančios girios, dirvonais užžėlę paslaptingi piliakalniai ir gerasai tėvelis savo pasakojimais ir padavimais. [...] Tuo būdu visos tos aplinkybės, kurias tik ką išvardijau, paveikė galutinai į Joną Basanavičių; jis tapo tvirtas, sąmoningai susipratęs lietuvis patrijotas. Tokiu pasiliko visą gyvenimą, iki karsto lentos (Mackevičius, 16–17).

Pateiktoje citatoje matyti būdingas Basanavičiaus biografistikos bruožas: sekama „Mano gyvenimo kronikos“ tekstu, bet stengiamasi jį padaryti vaizdingesnį, jausmingesnį (*siūbuojančios girios; paslaptingi piliakalniai; gerasai tėvelis*). Nei Mackevičiaus, nei Nezabitauskio knygoose nerandama reikšmingesnių faktų, nepaminėtų Basanavičiaus autobiografijoje. Šia prasme jo biografistika – tai vieno šaltinio komentarai¹⁴. Biografai susitelkė visų pirma į emociinę iškalbą, Basanavičiaus gyvenimą naujojo tautiniams jausmams žadinti.

¹⁴ Savotiškas Basanavičiaus biografistikos kuriozas yra Juozo Radzevičiaus knyga *Ten gimė, augo dr. Jonas Basanavičius*, Vilnius: Petro ofsetas, 2000. Ši knyga išplėtoja autobiografinę Basanavičiaus tezę apie piliakalnių stiprinamą jo lietuviškumą. Radzevičius daugiau nei šimte puslapių skatina apmąstyti ir įsijausti į Ožkabilių apylinkių kraštovaizdį ir praeitį kaip į tyriausią tautiškumo jausmų šaltinį.

Savo emocijas skrupulingai slėpusio Basanavičiaus „įjausminimas“ turėjo būti nelengvas uždavinys. Apmaudo gaida girdėti epizoduose, kuriuose Basanavičius nepateikia taip pageidaujamo patriotinių jausmų. Basanavičius išvyksta į Bulgariją: „Ką jautė d-ras Basanavičius atsisveikindamas su Lietuva, nieko apie tai nesako“ (Mackevičius, 25); grįžta į Lietuvą: „Kaip dr. J. Basanavičius pasijuto savo tėvynėje peržengęs jos sieną, sunku pasakyti. 25 metai klajojimo po svetimas šalis, tiek daug išvargtų vargų ir nelaimių, fizinių ir moralinių smūgių, jame turėjo palikti neišdildomų įspūdžių“ (Nezabitauskis, 219). Užtat juo stropiau išrankiojami visi jausmingesni tautos tėvo gyvenimo epizodai, o žymioji „Aušros“ prakalbos scena įgauna beveik mistinės alegorijos bruožų:

Keistai atrodo, kai subrendęs žmogus verčia parašęs straipsnį. Bet d-ro Basanavičiaus ašaros nebuvo paprastas susigraudenimas. Jis verkė merdinčios brutalės jėgos parblokštos ir žeminamos savo tautos, verkė matydamas viešai išniekintą jos vardą. Ir jeigu tasai rankraštis būtų užsilikęs, tai šiandieną suspaudus jį, patekėtų iš jo anų laikų pažemintos Lietuvos ašaros (Mackevičius, 32–33);

Šios dr. J. Basanavičiaus ašaros virto lietuvių tautinio atgimimo spinduliais (Nezabitauskis, 134).

Ironiška, kad faktus mėgusio Basanavičiaus gyvenimas reikalingas visų pirma tautinėms emocijoms gaminti. Simptomiška ir tai, kad tos emocijos – tai visų pirma savigaila ir ašaros. Lietuvių tautinė retorika tiesiogiai perėmė „Aušros“ epizode autorizuotus jausmus, kurie iki šių laikų išlaikė paradigminį statusą.

Stebina tai, kad Basanavičiaus biografistika neperėmė susižavėjimo jo lietuvių trakiškos kilmės teorija. Objektvūs kritinis vertinimas nacionalizmui nebūdingas, o šlovinga lie-

tuvių trakiškoji praeitis puikiai tiktų patriotinėms liepsnoms įpūsti. Tačiau, išskyrus Rapolą Mackevičių, kiti biografai linkę mandagiai apeiti Basanavičiaus teorijas. Vaižgantas: „Galime nesutikti su aprioristine jo mokslo metode. Jo, Šliūpo ir dar kieno; jie atsitiktinai pasigavę idėją, jog lietuviai bene bus atkeliavę iš tariamojo žmonijos „lopšio“ [...]. Gal randa svarbių argumentų; bet neniekina ir tokių, kurie tesirodo argumentai, iš tikrųjų visai ne argumentai“ (Cituojama pagal: Nezabitauskis, 478); Motiejus Gustaitis: „Jis įsirausė į tautos praeitį, per meilės prizmatą siekė priešistorinių Lietuvos laikų, o išnagrinėjęs trakų ir kitų senovės tautelių vietovardžius bei kultūrą, gal ne visai moksliskais išvadžiojimais, sudarė savo teoriją, apvilko ją švelniu vaizduotės šydu“ (Gustaitis, 33). Šis sveiko kritiškumo krislas – bene simpatiščiausias tautinės Basanavičiaus biografistikos elementas.

Ikikarinei biografistikai teko spręsti dar vieną jautrų klausimą – Basanavičiaus žmonos istoriją. Meilė vokietei sunkiai suderinama su patriarcho tautiniais parametrais. Tad griebiamasi neskrupulingų priemonių. Pasakojimas apie Gabrielę Eleonorą Mol sutrumpinamas iki keleto eilučių, kuriose pabrėžiami šie pagrindiniai bruožai: ji labai myli dr. Basanavičių, besąlygiškai sutinka vykti paskui savo mylimąjį, tuojau pat griebiasi mokytis lietuvių kalbos ir laiku miršta, kad tautos tėvas galėtų jau iki gyvenimo galo netrukdomai dirbti Lietuvai (plg. Nezabitauskis, 181).

Basanavičiaus žmona jo biografų akyse netenka nė tų minimalių asmenybės spalvų, kurios regimos jo autobiografijoje, ir be skrupulų redukuojama į dekoratyvinį elementą – jos mirtis suteikia tautos tėvo portretui gražaus liūdesio ir sceninio dramatismas: Eleonora

miršta patriarcho glėbyje, o jis nuo to laiko atsideda tik mokslui ir visuomeniniam darbui (plg. Mackevičius, 42).

Tarybinės versijos Basanavičių (reprezentuojamą 1970 m. „Rinktinių raštų“ laidoje) čia galima tepaminėti kaip empirinį faktą. Jo portreto deformacijos – „tautos tėvo“ pavertimas folkloristu (Sauka, 1970), būtinieji postringavimai apie ideologinį pažangumą ar atsilikimą ir ezopinio aprašymų kodavimo principai (Jurginis, 1970) – kalba ne tiek apie Basanavičių, kiek apie pačios sovietinės ideologijos parametrus ir retoriką, o šių dalykų čia neketinama analizuoti.

Pirmąją šio straipsnio autoriui žinomą neideologizuotą Basanavičiaus biografiją yra parašęs Alfredas Erichas Sennas (Senn, 1980). Nors iš jos apie paties Basanavičiaus asmenybę nieko naujo nesužinoma (remiamasi vis ta pačia autobiografija), autorius palyginti objektyviai pristato istorinį ir ideologinį XIX a. pab.–XX a. pr. kontekstą. Dėmesį patraukia kritiška Basanavičiaus tariamo apolitiškumo interpretacija (p. 51–66), nacionalizmo klišių smarkiau nepaveiktas lietuvių ir lenkų santykių aiškiniimas (p. 67–70) ir santūrus Basanavičiaus reikšmingumo apibrėžimas (p. 79). Lyginant šią biografiją su lietuviškosiomis gerai matyti, koks uždaras, vien į save nukreiptas yra tautinės ideologijos kalbėjimas, kurio emocinio krūvio negalima perkelti į kitos kalbos erdvę. Nors Sennas įžangoje neslepia simpatijų lietuvių tautai (taigi yra šališkas), savo knygoje Basanavičių privalo pristatyti platesniame reikšmių lauke, kuris leistų užsienio skaitytojams susieti lietuvių patriarcho istoriją su jiems suprantamais kontekstais. Ši lyginamoji perspektyva nuostabiai pakeičia Basanavičiaus asmenybės paveikslą. Basanavičius išvystamas

tarp kitų tautinio atgimimo veikėjų, o jo gyvenimą galima suvokti kaip istorinį reiškinį su savo priežastimis ir padariniais, be ypatingo jaudulio ar patetikos.

Panašų uždavinį sau kėlė ir Albinas Visockas, išleidęs pirmąją Basanavičiaus biografiją atkūrus Lietuvos nepriklausomybę (Visockas, 1991). Kaip knygos *motto* įrašyta Levo Tolstojaus frazė „Herėjai – melas, prasimanymas, yra tik žmonės, žmonės – ir niekas daugiau“ leidžia nuspėti šios biografijos interpretacinę kryptį. Basanavičių joje stengiamasi pristatyti objektyviau, atsisakant nacionalistinių klišių: „Jonas Basanavičius buvo tikrai žmogus su savo svajonėmis, siekiais, viltimis ir klaidomis“ (Visockas, 6). Tokiam aprašymui pakako minimalių priemonių. Susitelkiama visų pirma į mokslinę ir etnografinę Basanavičiaus veiklą, nusigręžiama nuo ankstyvosios biografistikos emocingumo ir grįžtama prie faktų. Visockas, be „Mano gyvenimo kronikos“, pasinaudojo ir kitais šaltiniais – visų pirma Lietuvos, Rusijos ir Bulgarijos archyvų medžiaga¹⁵. Šioje biografijoje jau nebėra „prigimtinės“ lietuviybės temos, atsisakoma Basanavičiaus kaip patriarcho garbinimo.

Bendrai paėmus, Visockui pavyko Basanavičiaus portrete išvengti ideologinių deformacijų. Tačiau ši populiarus pobūdžio knygelė neatnešė nieko konceptualiai naujo. Vertybinė ašis, apie kurią sukasi biografijos tekstas, tebelieka nacionalizmo įtakos lauke: asmens gyvenimui prasmę suteikia aukojimasis tautai. Visocko piešiamas Basanavičius jau nerauda rašydamas prakalbą „Aušrai“, bet tebelieka nekritikuotinu autoritetu. Basanavičius dirba

¹⁵ Visocko knyga yra bene išsamiausia studija apie Bulgarijos laikotarpio Basanavičiaus veiklą.

dėl tautos, ir tai yra prasmingas pavyzdys, kuriuo kiekvienas lietuvis turėtų sekti.

Esminis lūžis Basanavičiaus biografistikoje regimas tik pastaraisiais metais. Jis susijęs su platesnio masto diskusija apie lietuvių tautinę tapatybę ir jos prasmes šiandieniniame pasaulyje. Nors nėra nė vienos konceptualiai naujos Basanavičiaus biografijos, pagrindines naujojo požiūrio nuostatas galima išskaityti čia keliskart minėtuose Nerijos Putinaitės ir Jūros Avižienytės eskizuose (Putinaitė, 2004; Avižienytė, 2002).

Naujas šių svarstymų dalykas yra kritiškas santykis su ligšioline lietuvių nacionalizmo tradicija. Atsisakius pripažinti jo skelbiamų vertybių neliečiamumą, Basanavičiaus gyvenimo aprašymai netenka tradicinio interpretacinio rėmo. Šiuolaikiniam skaitytojui jau nėra savaimė suprantama, kad žmogaus gyvenimo prasmė skleidžiasi tik per tautą ir tautoje. Formuojasi naujas požiūris į tautinę tapatybę, išryškiantis Basanavičiaus veido kontūruose tuos bruožus, kurie anksčiau buvo praleidžiami nematomis.

Avižienytė „Ligos retorikoje“ parodo, kad gausu Basanavičiaus asmenybės kliniškai įrodomų patologinių elementų. Mokslininkė atkreipia dėmesį, kad „Mano gyvenimo kronikoje“ itin svarbus vaidmuo tenka Basanavičiaus nesveikavimų aprašymams. Jie tokie smulkmeniškai ir gausūs, kad privalu klausti, kodėl Basanavičiui atrodė taip svarbu aprašyti visus savo nervų priepuolius, širdies ritmo sutrikimus, šlapimo kokybę ir kt.¹⁶ Avižienytė įti

¹⁶ Regis, šių aprašymų atsiradimas yra susijęs su pasikėsiniu į Basanavičių 1887 m. Po jo Basanavičius savo sveikatos būklę ima registruoti tiesiog skrupulingai – kasdieniais įrašais užrašų knygutėse. Pastabas iš jų vėliau perkėlė į autobiografijos tekstą.

kinamai įrodinėja, kad Basanavičiaus gyvenime ligos ir jų nuolatinis poveikis tampa vienu pagrindinių elementų, iš esmės veikiančių jo mąstymą ir apsisprendimus. Jos suprastinos netiek kaip veiklos „pasekmė“, kiek jos priežastis (Avižienytė, 31–33). Pasidaro neįtikėtina, kad tautos patriarchas buvo rimtas ligonis, o jo veikla ir mintys galėjo būti tiesiogiai veikiamos gausių fizinių ir psichinių negalių.

Putinaitė atkreipia dėmesį į itin išskirtinį ir bekompromisį Basanavičiaus tautinių vizijų pobūdį, visų pirma į sunkiai maskuojamą priešišumą Vakarų Europai. Trakiškosios lietuvių kilmės teorijos esmė, anot Putinaitės, yra atviras priešiškas šios civilizacijos sampratai. Žvelgiant iš Basanavičiaus perspektyvos, visa šiuolaikinė Europa tėra brutalių agresorių suręstas pastatas, stovintis ant didingos „trakų-prygų“ civilizacijos griuvėsių, o Lietuva yra paskutinė tos didybės likučių saugotoja (Putinaitė, 31–39). Taip svarstant visas „užkariautojų“ atneštas paveldas – krikščionybė, valstybės institucijos, politinė kultūra – tėra istorinis purvas, dengiantis spindulingą civilizacinę praeitį (*ten pat*, 40–46). Mokslininkė atkreipia dėmesį, kad šitaip piešiamose lietuviškumo vizijose neįmanoma tikėtis pozityvaus santykio su Lietuvos istorine dabartimi: ji visada bus tik niekingas praeities šešėlis (*ten pat*, 47–49). Basanavičiaus lietuviškumas veda į idėjinį aklagatvį, iš kurio nėra išeities, išskyrus nepaliaujamą praeities meditavimą ir gniuždančią savigailą.

Avižienytės ir Putinaitės tekstai nėra Basanavičiaus biografijos žanrine prasme. Tad jais remiantis negalima daryti nė platesnių išvadų. Nebūtų teisinga manyti, kad juose atrandama

„tiesa“, atskleidžianti ankstesnę „melą“¹⁷. Tačiau nekelia abejonių tai, kad pastaraisiais metais apie Basanavičių pradeda kalbėti taip, kaip iki šiol dar nekalbėta. Verčiamas naujas, labai įdomus diskusijos puslapis.

Jonas Šliūpas

Šliūpas yra parašęs keturias autobiografijas. Pirmoji paskelbta „Aušros“ dvidešimtmečiui skirtame specialiajame 1903 m. „Varpo“ numeryje (Šliūpas, 1903). Antroji autobiografija išėjo atskira knygele 1927 m.: „Jaunatvė – gyvenimo pavasaris. Rinkinys biographiškų bruožų iš gyvenimo Dr. Šliūpo“ (Šliūpas, 1927). Trečioji 1934 m. išspausdinta knygoje „Aušrininkas Jonas Šliūpas. Medžiaga jo biografijai ir Lietuvos kultūros istorijai“ (Šliūpas, 1934). Joje greta paties Šliūpo parašytų autobiografinių fragmentų, apimančių 1884–1934 m., skelbiami ir kitų jį pažinojusių žmonių atsiminimai. Ketvirtąją autobiografiją Šliūpas parašė apie 1942 m., tai „Trumputė epizodiška mano gyvenimo eigos apibrėža-išpažintis“, kurios tekstas paskelbtas tik 1979 m. (Jakštas, 286–327).

Šliūpo autobiografijos yra nenuoseklios – tai kompiliacinio pobūdžio tekstų rinkiniai, kuriuose susipina skirtingu laiku rašyti paties Šliūpo atsiminimai, straipsnių ištraukos ir korespondencija. Tad jo autobiografijų analizė neišvengiamai remsis skirtingos chronologinės ir žanrinės kilmės fragmentų interpretacija, o tai gerokai sumažina visų išvadų svorį.

Pradžia

Visų Šliūpo autobiografijų pradžios skiriasi chronologiškai ir tematiškai. Pirmojoje auto-

¹⁷ Atvirksčiai – norėtusi abiejų autorių dėmesį atkreipti į kiek neofitišką jų kritiškumą.

biografijoje regime jį, septynmetį vaiką, tėvų namuose „su didžiausiu užsidegimu“ skaitantį lietuviškas knygeles (Šliūpas 1903, 77). Antroji pradeda trumpu gimtųjų Rakandžių aprašymu, kurį nustelbia įspūdingas pasakojimas apie sodžiuje siautėjusį pasiutusį vilką; Šliūpai tuomet buvo ketveri (Šliūpas 1927, 5–7). Trečioji ir ketvirtoji autobiografijos pradeda mamos vėlesnių autoriaus gyvenimo etapų aprašymu ir šeimos istorijos epizodais.

Svarbiausius Šliūpo gyvenimo pradžios akcentus norėtusi sieti su 1903 m. tekstu:

Dar 7 metų vaikysčiu budamas, tėvų namuose, su didžiausiu užsidegimu Rakandžiuose mėgdavau skaityti balsiai motynai ir šeimynykščiams [...] visokias lietuviškas knygeles, kokios man pateko į rankas [...], o teip-gi visa kakarine rėždavau šventadieniais giesmes iš kantičkų, karunkas, litanijas, stacijas ir t. t. Po daug sykių minėtus raštus beskaitant, man vienval naujų norėjosi. Bet jų nebuvo. Klėtyje, senoje skrynioje, pas tėvus gulėjo daug knygų ir rankraščių, paliktų dar nuo pradžios 19-to šimtmečio [...], bet daugumas buvo rašyti lenkiškai ar lotyniškai, o taip-gi visokios apie Lietuvą knygos, bet ne lietuviškos, kurių aš suprasti negalėjau. Tad nevieną sykį atsidusęs sav sakydavau: kam-gi tie raštai nelietuviški, kaip aš juos dabar skaityčiau! [...] maniau sav, kad – jeigu kuomet pastosiu kunigu, tai kad rašysiu tai rašysiu knygas, bent vaikai ir suaugę žmonės turės ką skaityti, ne taip kaip aš dabar! (Šliūpas 1903, 77)

Kavolis šiame epizode matė du įsidėmėtinus dalykus: „Šliūpai būdinga, kad jis pačion pradžion įrašo karšto entuziazmo žodžius, visiškai svetimus Basanavičiui: *su didžiausiu užsidegimu; visa kakarine rėždavau; kad rašysiu, tai rašysiu*; ir kad visa ši energinga emocija susieta su spausdintais tekstais“ (Kavolis 1994, 507). Sutinkant su tokia interpretacija, norėtusi ją papildyti vienu esminiu bruožu, išryškėjančiu lyginant Šliūpo ir Basanavičiaus autobiografinius tekstus.

Šliūpo gyvenimas prasideda jaukioje ir intymioje gimtinės aplinkoje: vaikas išmoksta skaityti iš motinos drauge su savo broliu (Šliūpas 1927, 12), Rakandžiuose balsu skaito knygeles „motynai ir šeimynykščiams, vakarais grinčioje prie šakalio žiburio bedirbantiems“ (Šliūpas 1903, 77); intymiu paprastumu dvelkia ir Rakandžių aprašymas antrosios autobiografijos pradžioje:

Rakandžiai tai nežymus sodžius Gruzdžių valsčiuje, arti Šipylių ar Šiupylų bažnytkaimio. Gruzdžiai yra pagarsėję šv. Roko atlaidais ir jomarkais, kur tuomet suvažiuoja tytveikos žmonių iš tolimesnių apylinkių [...] Per Kupstynę ir Rimdeiklaukį keleliu, niekieno netaisomu, iš Šipylių keliaudavome po visam – kaip žmonės sakydavo – vasarą basi ir pėksti namon į Rakandžius (Šliūpas 1927, 5).

Tokia gyvenimo pradžia iškalbingai kontrastuoja su Basanavičiaus „kryžiuokų“ prisiminimais. Šliūpo žvilgsnyje dominuoja reali, atpažįstama valstietiška aplinka, o ne romantiškos istorinės vizijos. Šis perspektyvos skirtumas šį tą pasako apie lyginamas asmenybes: Šliūpas visą gyvenimą lieka jautrus aktualioms, „čia ir dabar“ regimoms neteisybėms ir aistringai su jomis kovoja – jo gyvenimo turinys daugiausia telpa dabartyje; Basanavičius be didesnių skrupulų pasitraukia į kilnių vizijų aukštumas, kasdienėje realybėje teatrasdamas varginančią pareigą ir ligų šaltinį.

Egzotiškiausias Šliūpo gyvenimo pradžios fragmentas – minėtasis pasakojimas apie vilką:

Aš buvau bene keturmetinis vaikutis, kaip vieną žiemą, kada sniegas buvo nutirpęs, o naktis labai tamsi, Naujųjų Metų vigilijoje – pačiame įmigyje atbėgo jau bene Daujočiuose apkančiojės ir gyvulius ir žmones padūkęs vilkas, [...]. Vaitkus prasidaręs duris ėmė žvėrį niūkti, ir nepamatė, kaip tasai pasigavęs jį už rankos išsi-

tempė į kiemą, parsimušo ant žemės, ir už pakaušio nutvėręs vilkosi per kiemą nuplėšdamas odą nuo makaulės. [...] ir štai pas bajorą Bračą, Nariškino nuomininką, vilkas kieme užtiko kiaulę ir ėmė tąją pjauti ir žviginti. Sužvigus kiaulei, senis Bračas, atsidares duris, ėmė niūkti, o vilkas pametinas kiaulę, puolėsi prie jo, nusitvėręs už rankos išsitempė kieman ir prasidėjo nelygios imtynės su žvėriu: pagriebę už sprando žmogų vilkas tempė jį per tvorą ir numovė visą plaukuotą skūrą jam nuo galvos (*ten pat*, 5–6).

Vilką sudorojęs tik jaunasis Bračas, stojęs su žvėrimi atviron kovon ir sukapojęs jį kirviu. Epizodas baigiamas pastaba, kad iš 23 apkan-džiotų žmonių miręs 21.

Kavolis šiame epizode regi iškalbingą Šliūpo atminties detalę ir interpretuoja ją simboliškai, „mitologinių dimensijų“ vilką atpažindamas, viena vertus, paties Šliūpo asmenybėje (jį visi puola), antra vertus, iš Šliūpo neapykantos savo priešams (su kuriais kovojo kaip su padūkusiais žvėrimis) (Kavolis 1994, 508). Tokia interpretacija klaidinga jau vien todėl, kad pasakojimas apie vilką nėra Šliūpo asmeninių atsiminimų fragmentas. Vaikas pats vilko nematė – žvėris siautėjo kituose kiemuose, ne jų namie. Visas epizodas skaitytinas kaip Rakandžių „folkloro“ pavyzdys – kaip įdomus pasakojimas, be abejo, ne kartą girdėtas namuose ir įstrigęs vaiko atmintin. Literatūrinį epizodo pobūdį paremtų ir čia kiek anksčiau cituotieji fragmentai, išduodantys stiprų Šliūpo vaikystės ryšį su gimtąja aplinka, kuris skleidėsi visų pirma per žodį ir raštą. Vilką priskirti kolektyvinės, o ne individualios atminties sričiai skatintų ir kiti autobiografijoje aptinkami legendiniai pasakojimai, stilistiškai panašūs į vilko epizodą: vienas Šliūpų prosenelis miške „razbaininką“ nugalabijęs; kitas vienu vėzdmo smūgiu paklojęs lokį: „Lokys subliuvo, stryk-

telėjo aukštyn, susidergė, ir sukritęs ant žemės žnekterėjo ir pastipo“ (Šliūpas 1927, 11–12).

Argumentuotai psichoanalitinei ar kitai simbolinei interpretacijai Šliūpo autobiografijų pradžiose mažoka medžiagos. Į akis krinta tik būdingas pasakojimo ekspresyvumas, kuriame dominuoja drastiški ir brutalūs vaizdai: du kartus nuo galvos nuplėšiama oda, plėšikas nužudomas bevalgantis durklo smūgiu į burną, meškinas „susidergia“. Panašių epizodų yra ir daugiau (*ten pat*, 15; 30). Sunku pasakyti, ar jie išduoda kokius svarbesnius Šliūpo asmenybės bruožus, ar tėra nereikšmingi stilistinio pobūdžio intarpai. Šiaip ar taip, jie primena „drastišką“ kalbėjimo būdą, kuriuo Šliūpas nevengdavo pasinaudoti publicistikoje ir per nesuskaičiuojamus konfliktus su savo priešais.

Apibendrinant galima tarti, kad Šliūpo gyvenimo pradžios aprašymai išduoda visų pirma literatūrinius jo polinkius ir autentišką, gyvą ryšį su gimtąja aplinka. Nerandama čia ryškesnių pastangų pritaikyti savo paveikslą kokiam ideologiniam, iš vėlesnio gyvenimo ateinančiam pavyzdžiui. Greta „prigimtinę lietuviybę“ demonstruojančio nenatūralaus Basanavičiaus-vaiko mažasis Šliūpas atrodo žmogiškai artimesnis ir suprantamesnis.

Tapimas lietuviu

Šliūpo lietuviškumas tradiciškai kyla iš gimtosios aplinkos. Basanavičiaus lietuviystė augo ir stiprėjo ant „kryžiuokų“ laikus menančių piliakalnių, o Šliūpas jos šaltinį randa pirmuosiuose perskaitytuose tekstuose. Cituotame epizode apie „su didžiausiu užsidegimu“ skaitantį vaiką išryškėja iškalbingas santykis su lietuvių kalba: ji yra pirmas ir vienintelis pažini-

mo instrumentas, atveriantis vartus į literatūros pasaulį. Tas instrumentas negali patenkinti smalsumo, kurį vaikui sukėlė raštas, todėl prabunda vaikiškai naivi, bet nuoširdi emocija, nukreipta į lietuvių kalbos „kiekybę“: „man vienval naujų [knygų] norėjosi“; „kaip aš juos [raštus] dabar skaityčiau!“; „bent vaikai turės ką skaityti, ne taip kaip aš dabar!“ Tokia lietuviybė yra prigimtinė tikraja prasme – lietuviškumas kaip kalbinė ir dvasinė duotybė, per kurią suvokiamas pasaulis, dar nieko nežinant apie kultūrinį gimtosios kalbos statusą, jos senumą ar kitus panašius dalykus. Lietuvių kalba Šliūpai geriausia, nes ją supranta, o kitų – ne. Tik tiek.

Šliūpas nedangsto gimtojo kaimo polinkio į lenkėjimą ir nepateikia pasakojimų apie šeimoje rusensią lietuviybės dvasią:

Atėjus viduvasariui, tėvas dabar nutarė paršivežti Stanslę namon, o mane palikti pas dėdę jo vietoje. Sako, pas dėdę išmoksite palitikės, gražaus apsiėjimo, ir lenkiškai kalbėti... Mat, tėvai dar ne kartą svajoję, kad tai, kas lenkiška, gražiau yra, ir sapnuodavo apie išpirkimą į bajorystą (*ten pat*, 16).

Virsmas į sąmoningesnę lietuviybę Šliūpo gyvenime įvyko Mintaujos gimnazijoje, kurion jis įstojo 1873 m. iš karto į antrą klasę. Apie tai pats rašo: „Lietuviškumą savo kilmės aš jau atjaučiau kvintoje būdamas (3-oje klasėje). Vasarą buvau kaip mokėdamas lietuviškai aprašęs savo gimtinę, jos laukus, lieknus ir tt.“ (*ten pat*, 33). Čia pat išvardijami ir gimnazijos laikų vertimai į lietuvių kalbą: Hoffmanno apysakos, Main Reade'o romanas, nesėkmingas bandymas versti „Iliadą“.

Išvardyti kūriniai rodo, kad tai dar nebūta radikaliojo, ideologizuoto tautinio susipratimo. Gimnazistas visų pirma realizavo iš vai-

kystės paveldėtą lietuviškų raštų gausinimo poreikį, regis, nesuteikdamas jam didesnės reikšmės. Šį ankstyvąjį Šliūpo lietuviškosios tapatybės raidos etapą reikėtų sieti su lenkų romantikų ir pozityvistų įtakos lauku. Taip galima spręsti iš pastabos, kad lenkų literatūra (minimi Kondratavičius, Mickevičius) buvo mėgstama gimnazistų pokalbių tema svečiuojantis „lietuviškiausiose šeimose Mintaujoje“, ir iš to, kad tose lietuviškiausiose šeimose buvo kalbama lenkiškai („nors ir čion visi veblenome lenkiškai“) (*ten pat*, 31).

„Tikrósios“ – radikalaus basanavičiško tipo – tautinės tapatybės ženklų Šliūpo gyvenime ima rasti aukštesniosiose gimnazijos klasėse, o galutinai ji susiformuoja universiteto studijų pradžioje (nuo 1880 m. rudens). 1879 m., dar būdamas gimnazistu, Šliūpas įstoja į Lietuvių literatūrinę draugiją Tilžėje, užsisako liuanistinių spaudinių iš Mažosios Lietuvos. Atvykęs studijuoti į Maskvą, jis tuojau susiranda kitų lietuvių, dalyvauja jų draugijos veikloje (galbūt netgi yra jos steigimo iniciatorius). Čia jau „lietuviybės meilė ne tik rūšėjo, bet ir liepsnojo“ (*ten pat*, 33). Kalbama apie tą pačią lietuvių studentų draugiją, kurią anuomet dar lenkakalbis Kudirka vadino „towarzystwo wzajemnej adoracji“ ir dėl kurios į lietuviybę atvirto Jablonskis. Įdomu, kad savo prisiminimuose šis iš visų draugijos narių pirmiausia paminėjęs Šliūpą: „Maskvoje, tarp lietuvių draugų, kurių tarpe radau jau J. Šliūpą, tuoj mane perdirbo – po kiek laiko jaučiausi jau visas 'lietuvius'“ (Jablonskis, 145).

Nuo studijų Maskvos universitete pradžios Šliūpas jau ne tik turi aiškiai regimą tautinę tapatybę, bet ir tampa aktyviu jos skleidėju, jo žodžiais – apaštalu: parengia straipsnį apie Mindaugą, aktyviai prisideda prie maskviškės

„Aušros“ leidimo, o 1882 m. grįžęs atostogų lankosi Prūsijoje ir nelegaliai gabena per sieną lietuviškų spaudinių.

Būdinga, kad Šliūpo patriotinė veikla nuo pat pradžios radikali, nė nemananti dangstyti savo nelegalumo ir nelabai tepaisanti padarinių. Greta nuolat solidaus ir kilnaus Basanavičiaus, kuris visą gyvenimą neįsivėlė į triukšmingesnį kivirčą, išryškėja Šliūpo sangviniškas temperamentas ir nutrūktgalviškas elgesys:

Tilžėje suėjau tulus vyrus iš Liet. Raštų Draugystės, ir tie lyg šaltu vandeniu mano karštą širdį apipylė, besidvydami, kad aš noris Lietuvą kelti. [...] Tik mes dar nemirštame! tariau sau, ir veltui jus, Pruseliai, mums giedate: requiescant in pace! [...] Nuo p. Šerniaus ir pirkau ir dovanai gavau liet. knygelių, kalendorių ir „ceitungų“, išleistų Prusuose, kurį turtą norėjau butinai namon parsivežti. Bet kaip? juog neleis per rubežius! Tad aš ant nuogo kuno, kojų ir rankų visą tavorą gražiai apsvyniojau, apsibandažavojau, ir atsisveikines su Prusų Lietuva leidžiausi per rubežių į Palangą, žydų vežime po marškonių stogu. Ant ragatkos visus suvarė į kamara. Žiūriu, kad kapitonas liepia zalmieriui kratyti žydus ir žydelkas ir keletą kitų ypatų. Aš turėdamas pašportą nuo valdžios, užšnekinau kapitoną maskoliškai ir tas pasikakino liepęs tik mano valizaitę apžiūrėti. Kvatojau savyje iš džiaugsmo! Parvažiavau galiaus į Kuršėnus, jau be pinigų, bet pilnas lietuviškų turtų, kuriuos į 3 adynas namon parsinešiau pėkščias ir veikiai paskleidžiau po Gruzdžių apylinkę tarpe pažįstamų (Šliūpas 1903, 77–78).

Žvelgiant į Šliūpo lietuviškosios tapatybės raidą, krinta į akis, kad lietuvybė nėra vienintelė, visa kita užgožianti jo asmenybės dalis. Be tautinių dalykų, jam lygiai taip pat rūpėjo socialiniai ir religiniai klausimai. Autobiografijų tekstuose Šliūpas, be lietuvybės atradimo, išsamiai pasakoja ir apie savo laisvamanybės genezę. Lyginant tuodu aprašus matyti, kad Šliūpo vidinis kelias į laisvamanybę aptiriamas

gal net ekspresyviau ir išsamiau nei lietuvybės tema: jaunuolis gauna gimnazistams draudžiamų knygų (Draperio, Büchnerio, Spencerio veikalų), slepia jas čiužinyje, slapta skaito, o baigdamas gimnaziją jau teigia: „[...] iš mystiško svajotojo kailio išsinėręs pasijutau bestojas į laisvamanybės kelią, kurio Aušrinė man po šiai dienai tebšviečia. Tad senam Draperiui ačiu už paliuosavimą manęs iš žabangų katalikiškosios nelaisvės retėžių!“ (Šliūpas 1927, 34–35)

Studijuodamas Maskvoje ir Peterburge Šliūpas susipažįsta su radikaliųjų socialinių sąjūdžių – „Narodnaja volia“, „Čiornyj peredel“ – programomis ir dalyviais. Ir nors pats sakosi siekęs visų pirma lietuvybės stiprinimo ir platinimo, 1882 m. rudenį įsivelia į Peterburgo studentų konfliktą su caro vyriausybe ir sėda į kalėjimą už socializmą. Nuo to laiko iki pabėgimo į Ameriką 1884 m. Šliūpo autobiografijų tekstai labiau primena nuotykių romaną: jis išmetamas iš universiteto be teisės stoti į kitas aukštąsias mokyklas, policijos etapais gražinamas į Gruzdžius, keliskart nelegaliai eina per sieną su netikrais dokumentais ar visai be jų, slapstosi, rašo ir platina socialistų atsišaukimus.

Pastebėtina, kad didžioji gausių Šliūpo konfliktų dalis kyla ne dėl lietuvybės, bet dėl laisvamanybės ir socializmo. Skaitant autobiografijas sunku išvengti įspūdžio, kad audringame jo gyvenime per konfliktus ir nesusipratimus, kilusius dėl socialinių pažiūrų (o vėliau Amerikoje – dėl laisvamaniškų), lietuviškoji veikla įgyja atsitiktinumo, chaotiškumo požymių. 1883 m. Šliūpas, bėgdamas nuo rekrutavimo į caro kariuomenę, atsiduria Ženevoje su „Narodnos volios“ misija įsteigti spaustuvę ir skleisti jų literatūrą. Planui žlugus, liko Šveicarijoje be pinigų ir aiškesnių ateities perspektyvų. Beviltiškoje situacijoje ryžtasi vyksti į Či-

lę „ir ten ant ūkio eiti gyventi, nes ten buvo dovanai žemė siūloma emigrantams“ (*ten pat*, 52). Kaip tik tuo metu jį pasiekė žinios apie „Aušros“ sunkumus, Jurgiui Mikšui pasišalinus iš redaktoriaus pareigų:

Jankus parašė man gromatą, kad „Auszra“ dingusi yra, jei bent aš atvažiuočiau dar ją į vėžes įstatyčiau... To man tik tereikėjo: visokios viltis į geresnę ateitį man atsivėrė. Tapęs redaktoriumi, galėsiu atlikti išganytiną darbą dėl Lietuvos, apie kurią vienval sapnavęs buvau! Nepamislinau apie kliūtis, bet tuojau viską susidėjęs į valyzą, dar pasiėmęs gerą gniužą lenkiškų socialistiškų knygelių, palikinas neužbaigtus „Vargus“ spaudoje, aš sėdau į trukį ir važiuavau į Monachiumą (Šliūpas 1903, 84).

Kad ir aukštais žodžiais aprašoma, entuziastingai vertinama, lietuviybė čia tėra viena iš atsitiktinių veiklos alternatyvų. Panašaus blaškymosi kupina ir Šliūpo veiklos pradžia Amerikoje: pasibaigus neilgai trukusiam ir gana skandalingam redaktoriavimui Bitėnuose¹⁸, Šliūpas atsiduria JAV be skatiko kišenėje. Parrisamdo paprastu darbininku fermeje; meta darbą ir bando užsiverbuoti į kariuomenę; stengiasi įsidarbinti mokytoju; galų gale be aiškesnio užsiėmimo lieka Niujorke, kuriame sutinka smulkų spaustuvininką Mykolą Tvauską. Po kelių pašnekesių gimsta mintis leisti lietuvišką laikraštį – „Uniją“ (Šliūpas 1927, 72–73). Autobiografijose visa tai pridengta pateistine stilistine gaida – „Vis tik Lietuva augštyn!“ – ir neišsenkančiu entuziazmu, bet sunku čia įžvelgti ryškesnę planingumą.

¹⁸ Būdingos Šliūpo organizacinės nesėkmės: tautinio entuziazmo pagautas, kviečia lietuvininkų suvažiavimą Tilžėje. Deja, nesugeba tinkamai pasirūpinti patalpomis. Viskas baigiasi skandalu – įpykę lietuviai kone sumušė Jankų, o Šliūpas slepiasi nuo minios (Šliūpas 1927, 54–55).

Šliūpo lietuvišką veiklą galima apibūdinti įvairiais žodžiais – nenuilstanti, produktyvi, gausi, entuziastinga, bet ne „planinga“. Basanavičiaus ir Kudirkos lietuviškumas skleidėsi plačiai užsibrėžtais kultūriniais ir politiniais projektais, kuriems realizuoti reikėjo daug pareiškimo, ištvėrmės ir, svarbiausia, laiko. Šliūpo lietuviybė – visų pirma jausmo ir asmeninio išgyvenimo plotmės dalykas, pasireiškiantis gausiais, bet trumpalaikiais veiksmais. Sunku būtų suskaičiuoti jo inicijuotus sambūrius, sąjungas, partijas, komitetus, fondus ir pan., bet visus juos sieja tas pats likimas: po entuziastingos darbo pradžios Šliūpas iš jų pasitraukia ir steigia naujus (plg. Šliūpas 1934, 50–56).

Nuo universiteto studijų laikų nebekyla abejonių dėl Šliūpo lietuviškosios tapatybės paveikimo. Tačiau tuo pačiu metu ji neatskiriamai susipynusi su utopinio socializmo ir karingo ateizmo elementais. Jo autobiografijų analizė rodo, kad šioje triadoje lietuviybė yra bene retoriškiausias, bet ir mažiausiai dinamiškas narys. Turtingiausieji Šliūpo jausmų ir energijos šaltiniai glūdėjo jo ateistinėse ir socialinėse utopijose – tai dėl jų jis veldavosi į nesibaigiančius debatus, ginčus, kivirčius, kaltinimus ir teismo procesus; tiesiogiai dėl lietuviybės – beveik niekada.

Palyginti su didingomis Basanavičiaus vizijomis, Šliūpo lietuviškumo raiška atrodo primityvoka. Tačiau prisimenant abejingumu dvelkiantį tautos patriarcho santykį su gyvenamojo laiko tikrove Šliūpo tiesmuka, jokių realybės spalvų ir kvapų nesibaidanti veikla – tais laikais turėjusi atrodyti tiesiog beviltiška – gali įgyti ir idealizmo bruožų:

Lietuviai-gi buvo tikri vėplos, daugiausiai bernai iš Suvalkijos, kurie nežinojo esą iš Lietuvos kilę ir sakydavosi esą paliokai iš Polsčios, arba katalikai [...]. Ilgainiui ėmė vis daugiau rasti susipratusių lietuvių, nors inteligentų kaip ir nebuvo. Žmonės rinkdavosi karčiamose, kaip buvo prate, ir vienas augščiau pasilipęs balsiai skaitydavo jiems „L. Balsą“, o po to eidavo visokios pastabos, ar papykio tulžies išliejimas, o galiausiai alumi ar šnapšu nusimalšinimas (Šliūpas 1979, 293–295).

Šliūpo pastangos neliko be vaisių, Amerikos lietuviams patriotizmas – kad ir įvairiai suprantamas – ilgainiui tapo asmeniškai svarbia, angažavimosi ir veiksmo reikalaujančia tema. Šliūpo įtaka šiam tautinės tapatybės raidos procesui buvo labai didelė. Lietuviškosios tautinės tapatybės istorinėje paradigmoje vienodai svarios tampa abi jos rūšys – ir basanavičiškoji, ir šliūpiškoji.

Asmenybės bruožai

Juozui Jakštui, parašiusiam išsamiausią Šliūpo biografiją, jis atrodė „labai šakota asmenybė“ (Jakštas, 10). Augalinė metafora šiuo atveju gerai išreiškia ne tik asmenybės įvairiapusiškumą, bet ir vieną ryškiausių Šliūpo žmoniškųjų bruožų – nesutramdomą prigimtį. Visuose jo autobiografijų ir biografijų tekstuose nuolat kartojasi tas pats motyvas: ugningą Šliūpo veiklą kas nors „visada“ bando sutrukdyti, o jis „niekada“ nesutinka paklusti. Peržvelgus žymesnius Šliūpo konfliktus, galima pamatyti, kad tai nebuvo kudirkiško tipo sąmoninga pilietinė drąsa, bet veikiau emocinės kilmės charakterio bruožas: vienodai aistringai vėlėsi į konfliktus su caro žandais Peterburge, su „klerikalais“ Amerikoje ir su cenzūra bei teismais nepriklausomoje Lietuvoje (plg. rečiau minimus epizodus: Šliūpas 1934, 88–108). Šliūpas nepakluso nei dėdei-kunigui, draudu-

siam rašyti lietuviškai, nei Basanavičiui, reikalavusiam siųsti jam „Aušros“ korektūras peržiūrėti, nei savo paties šeimai, protestavusiai prieš jo antrąsias vedybas¹⁹. Spontaniško, o ne išsiugdyto nepaklusnumo prielaidą patvirtina ir vaikystės epizodai iš antrosios autobiografijos: vos slebizuoti pramokęs, subado elementoriaus pabaigoje įdėtą rykštės atvaizdą; užteplioja neigiamą pažymį per stojamuosius egzaminus; įžūliai atsako kunigui per išpažintį (Šliūpas 1927, 12; 21; 23).

Juo labiau dėmesį patraukia vienintelis ryškesnis Šliūpo „sutramdymo“ epizodas. Per tautinio darbo įkarštį jis 1885 m. persikvietė į JAV savo pirmąją žmoną – Liudą Malinauskaitę-Eglę. Iš pradžių gana aktyviai prisidėjusi prie lietuviybės skleidimo, moteris po kurio laiko pavargo nuo chaotiško ir, deja, labai nuostolingo Šliūpo lietuviško leidybinio entuziazmo²⁰. Ilgai kentusi jokios perspektyvos neturintį vyro „darbą“, žmona galiausiai neišlaikė ir įtūžusi išvartė visą spaustuvės įrangą. Sceną įtaigiai aprašo Julius Būtėnas (deja, nenurodydamas šaltinio):

– Liuda! Mamyte! – sušuko J. Šliūpas. – Ar tu galvoji, ką darai? Šitiek čia mano darbo įdėta, ir tu viską sujaukei, suardei!

– Sujaukiau ir suardžiau! – atsakė žmona. – Gal dabar tu pasvarstysi ne kaip tariamas lietuviybės apaštalas, bet kaip mano vyras ir mudviejų vaikų tėvas! Pasvarstysi ir paieškosi priemonių sudaryti bent pakenčiamą gyvenimą! (Būtėnas 2004, 109)

¹⁹ 1929 m. Šliūpas vedė 40 m. už save jaunesnę Grausildą Grauslytę.

²⁰ Iškalbingas fragmentas: „Kadangi mano pajamos buvo visai menkos, tai Eglė, ilgai nelaukdama, pasieškojo darbo kaklaraiščių fabrike ir, namon darbą parsinešusi, kas savaitę uždirbdavo bent 6–8 dolerius. To užtekdavo pragyvenimui, o kartais dar ir pridėti prisieidavo apmokėjimui „Lietuviškojo Balso“ išlaidų“ (Šliūpas 1934, 17).

Apie šią šeiminių dramą Šliūpas nekalba nė vienoje autobiografijoje. Bet „išsiaiškinęs santykius“ parduoda spaustuvę ir įstoja į Merilando (Maryland) universitetą studijuoti medicinos, ir ją po kelerių metų sėkmingai baigia. Ilgainiui šeima visai neprastai prasigyvena.

Regis, neatsitiktinis dalykas, kad Šliūpą sutramdo moteris. Kavolis yra atkreipęs dėmesį į tai, kad jo laiškuose žmonai galima išskaityti nuoširdų tikėjimą vyrų ir moterų lygybe ir lygiateisiškumu (Kavolis 1994, 204). Vėliausioje savo autobiografijoje Šliūpas tą lygybę formuoja jau programiškai:

Moterį aš visuomet vertinau augštai, prisimindamas savo didžiai gerbiamos motynėlės ir jos pasišventimo namams bei gyvenimo vargus. Pagarba-gi eina kartu su meile. Moteriškę visur stačiau lygiomis, jei ne augščiau, su vyriškiais (Šliūpas 1979, 304).

Šliūpo asmenybė simpatiška tuo, kad po radikalių retorikos paviršiumi vis pasirodo nuoširdaus žmogiškumo ženklų: savo namuose Amerikoje priima gyventi atvykėlius į naują žemyną, karšina seną paliegusį kunigą Dembskį, iš neturtingų ligonių nereikalauja užmokėčio. Gal nebus iš piršto laužti nė jo senatvėje parašyti žodžiai: „Aš nieko neverčiu būtinai taip tikėti, kaip kad aš tikiu. [...] Apykanta-gi kitaip manančių gyvenime esti būtina“ (*ten pat*, 306).

Apie Šliūpo asmenybę nemažai pasako ir jo antrosios autobiografijos „Žodis skaitytojui“. Pasiaiškindamas, kodėl ėmėsi pasakoti apie save, teigia:

Vienok kad tai įvykdžius su teisybe neprasilenkiant, prisieina nieko neslėpti, o daryti viešą išpažintį kaip iš nevykusių, taip ir gerų darbų ar užsimojimų. Juk nėra žmogaus be klaidų, kaip ir žmogaus be jokių nuopelnų. Aš juk jokia išimčia n'esu (Šliūpas 1927, 4).

Nors jokių nevykusių darbų Šliūpas savo gyvenime neranda, svarbus yra pats galvojimo būdas: „aš juk jokia išimčia n'esu“. Basanavičiaus gyvenimo kronikos atsiradimo prielaida yra būtent savo išskirtinumo pripažinimas; be to, ji sukonstruota taip, kad joje net nėra galimybės suklysti – nuo vaikystės iki senatvės viskas pajungta teisingam tikslui siekti; taip pat visame ilgame knygos tekste nerandama reikalo bent probėgšmais susimąstyti „moterų klausimu“. Šliūpas dažnai nemokėjo parinkti tinkamų žodžių, bet realiame gyvenime, regis, buvo kur kas demokratiškesnis nei savo raštuose.

Juo labiau glumina su tokia interpretacija ryškiai kontrastuojantys paskutiniosios autobiografijos puslapiai, kuriuose Šliūpas apibendrina savo pasaulėžiūrą (Šliūpas 1979, 309–18). Pradedama iškalbingu klausimu: „Kokis žmogus privalo būti normalinėse sąlygose?“ (*ten pat*, 309) Į jį atsakoma ištisu prievolių sąvadu, kuriame netrūksta nė privalomybės būti patriotu. Nuo naivokai skambančio daugpatystės pagyrimo (*ten pat*, 309) pereinama prie itin agresyvios intonacijos:

Kas už sunkų nusižengimą patenka į kalėjimą ar serga syfilium arba proto ligomis, vertas esti sterilizuoti, kad bendruomenei netaptų našta palikdamas tokius pat kušbendrus. Reikia sveikatinės atrankos bendruomenėse! Ne apsiivalius nuo žydų ir nuo kitų mažvertingų elementų, iš žmonijos tarpo neišnyks karės-potvynės, galvažudystės, ir ištvirkavimas (*ten pat*, 311).

Sterilizuoti Šliūpas dar ragina epileptikus, džiovininkus, paralitikus, girtuoklius. O idealią visuomenę, jo nuomone, tegalima sukurti vartojant prievartą:

Išrodo, kad dėl žmonių nesugabumo bei kvailo nesukalbamumo, pasaulinę valdžią besukurs jėga, ir todėl valdžia ilgam gali būti žiauri

bei despotiška. Ką padarysi, jei to reikia, kad apsaugojus mokslinę civilizaciją, kurioje atsiras taip pat kitos sąlygos pakenčiamajai būsenai (*ten pat*, 315).

Su anksčiau aptartais Šliūpo asmenybės bruožais šie teiginiai sudaro tiesiog akis rėžiančią prieštarą. Sunku ją įtikinamai paaiškinti. Atsižvelgiant į tai, kad cituotus sakinius rašė jau labai senas, ligotas, karo sunkumų išvargintas žmogus, skaitytojas linkęs daug ką atleisti, nežiūrėti penelyg rimtai į panašius išvedžiojimus. Galima rasti ir papildomų argumentų paskutiniosios autobiografijos teiginių svoriui mažinti. Cituotas mintis galima sieti su XX a. pradžios ideologiniu ir publicistiniu kontekstu, kuriame buvo smarkiai išplitusios primityviškos socialinės inžinerijos idėjos. Sunku ką aiškesnio pasakyti, kurie šaltiniai paveikė Šliūpo galvojimą. Galima konstatuoti ne bent tai, kad su visuomenės perauklėjimo ir pagerinimo teorijomis Šliūpas galėjo susipažinti dar būdamas Amerikoje XX a. pradžioje. Rasizmo idėjų kupina Antrojo pasaulinio karo laikų viešoji erdvė irgi buvo palanki panašaus pobūdžio svarstymams. Šiaip ar taip, Šliūpas tikrai nebuvo ypatinga išimtis. Verta prisiminti ir tai, kad ketvirtoji jo autobiografija ilgą laiką tebuvo beveik niekam nežinomas rankraštis: išspausdinta 1979 m., ji, be abejo, neturėjo rimtesnio atgarsio. Šitaip svarstant, nevertėtų skubotai atsisakyti likusių autobiografinių tekstų siūlomos minties, kad Šliūpas nemokėjo ir nereikalavo asmens subordinuoti idėjai: kaip visada, senasis aušrininkas noriai pasiduodavo retorinei aistrai, bet iš tiesų neketino nieko bausti nei lietuvių, nei socializmo, nei laisvamanybės vardu.

Vis dėlto nebūtų teisinga Šliūpo senatvės pasaulėžiūrą praleisti visiškai nematomis.

Suklusti verčia faktas, kad toks nusprūdimas į primityvų kalbėjimą ir galvojimą apskritai buvo įmanomas. Dar didesnį nerimą kelia tai, kad Šliūpas nebuvo išimtis – užtektų pavartyti karo metų laikraščius. Panašaus pobūdžio akibrokštai lietuvių kultūros istorijoje labai lengvai pamirštami, pripažįstami negaliojančiais, primestais išorės jėgų ir sunkių aplinkybių. Ar Šliūpo socialinės inžinerijos idėjas pripažindami dėmesio nevertu nukrypimu, smulkia anomalija nejučiomis negrįžtame prie būdingo lietuviškosios kultūrinės atminties modelio, kurio veidrodyje esame visada įtartina nekalti? Susimąščius kiek labiau, marginalinis Šliūpo tekstas galėtų atverti kelią į rimtesnius lietuvių visuomenės kultūrinių ir socialinių normų svarstymus.

Šliūpas biografų akimis

Apie Šliūpą rašyta nemažai, tačiau monografijos reikalavimus atitiktų tik dvi knygos: Jakšto „Dr. Jonas Šliūpas. Jo raštai ir tautinė veikla“ (Jakštas, 1996) ir Alfonso Eidinto „Jonas Šliūpas“ (Eidintas, 1989)²¹. Visi kiti leidiniai²² yra kompiliacinio pobūdžio – nors juose gausu įdomios medžiagos, žanrine prasme jų negalima priskirti biografijoms. Eidinto knygoje ir kituose okupuotoje Lietuvoje spausdintuose tekstuose apie Šliūpą dominuoja sovietinė retorika, vartojanti „klasių kovos“, „pažangumo“, „atsilikimo“ ir t. t. sąvokas. Čia laikomės nuostatos, kad tai diskvalifikuoja minimus tekstus.

Taigi reikia konstatuoti, kad Šliūpas susilaukė tik vienos objektyviai parašytos išsamios

²¹ Šaltiniuose minima dar ir E. Vingėlos (A. Braziulio) brošiūra *Dr. J. Šliūpas*, išleista Šiauliuose 1926 m. Deja, autoriui nepavyko šios publikacijos gauti.

²² Šliūpas, 1934; Račkauskas, 1961; Šliūpas, 1977; Šliūpas, 1995; Šliūpas, V. J., 2000; Būtėnas, 2004.

biografijos – Jakšto knygos „Dr. Jonas Šliūpas. Jo raštai ir tautinė veikla“. Tai iškalbin-gas faktas: ir tuo, kad Šliūpas apie save dau-giau parašė pats nei kiti apie jį, ir tuo, kad vie-nintelė jo biografija parašyta išėivijoje.

Šliūpo biografinis portretas be didesnių nu-krypimų atkartoja autobiografinę asmens struktūrą. Visų pirma pabrėžiamas asmenybės prieštarumas, iš aplinkinių susilaukiantis ir meilės, ir neapykantos; nuolat kartojasi moty-vas apie Šliūpo neišsenkantį aktyvumą Ame-rikoje; būtinoji šliūpistikos tema yra ginčas su Basanavičiumi dėl „Aušros“ steigėjo titulo. Biografistika išsaugo ir paryškina tai, kas pa-čiam Šliūpui savyje atrodė svarbu: energingu-mą, entuziazmą, laisvamanybę, aukojimąsi lie-tuvybei. Vienintelė ryškesnė autobiografinio portreto deformacija – tylėjimas apie cituotuo-sius ketvirtosios autobiografijos pasaulėžiūros dalykus. Šiuos bruožus čia minime tik probėgš-mais, nes esminiai Šliūpo biografistikos daly-kai išryškėja ne iš pavienių teiginių aptarimo, o iš bendrosios raidos.

Šliūpas – visų pirma Amerikos lietuvių did-vyris ir autoritetas. „Tikrosios“ Lietuvos požiūrį į jį galėtų iliustruoti scena, kurioje jis 1935 m. sako oficialią kalbą Kariuomenės dienos pro-ga Kaune: „Bekalbant norėta radijo susisieki-mą nutraukti, o gen. Nagius man už skverną timpčiojo sakydamas: ‘baigk, baigk kalbą’“ (Šliūpas 1979, 324). Taigi oficialiai pripažįsta-ma, bet sunkiai pakenčiama asmenybė.

Sprendžiant iš amžininkų atsiminimų, Šliū-po kultūrinis autoritetas XIX a. pab.–XX a. pr. buvo ne mažesnis nei Basanavičiaus: visi sakosi žinoję ir skaitę jo raštus (plg. Šliūpas 1934, 46), o Būtėnas neabejoja jį buvus vienu populiariausių tarpukario Lietuvos žmonių

(greta Vydūno ir Herbačiausko): „Žmonės at-vykstančiųjų laukte laukdavo, norėdami juos pamatyti ir išgirsti kalbant“ (Būtėnas, 7). Pa-sikeitimas įvyko Lietuvoje įvedus autoritarinį režimą 1926 m. Dėl savo aršios laisvamanybės ir nesutramdomo kritiškumo, vertusio kištis į „jautrius“ smetoninės politikos klausimus, Šliūpas užkirto sau kelią tapti lietuvių nacio-nalizmo ikona, „tautos tėvu“. Bet visiškai ig-noruoti legendinio aušrininko irgi nebuvo ga-lima. Tad tautinė propaganda nelabai žinojo, kaip su juo elgtis. Basanavičius patriarchiza-vimo procesui tiko kaip nulietas²³, o Šliūpo at-veju ideologinių reakcijų paletė apėmė ir įvai-rių laipsnių ordinų teikimą, ir baudžiamąją by-lą už nemoralumą (žr. Šliūpas 1934, 90–106). Tarpukariu įtvirtinant nacionalinius mitus ir kanonizuojant didvyrius, Šliūpas niekaip neti-ko būti formuluojamu tautiškumo pavyzdžiu. Iš šiandieninės perspektyvos žvelgiant – viena įdomiausių asmenybių. Sunku pasakyti, kaip būtų požiūris į jį keitęsis vėliau, jei Lietuva ne-būtų išnykusi iš Europos žemėlapiu.

Po 50 tarybinės okupacijos metų atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, į politinę ir kultū-rinę retoriką grįžo beveik visos ikikarinės tau-tinės mitologemos. Basanavičius su Kudirka tarybiniais laikais savo autoritetą ne tik kad išlaikė, bet jį dar ir sustiprino. To niekaip ne-galima pasakyti apie Šliūpą. Šiandieninėje Lie-tuvoje jis beveik užmirštas, įdomus tik specia-lizuotų istorinių ir literatūrinių studijų auto-riams. Šliūpo nemini nė vienos pakraipos po-litinė retorika, jis nereikalingas nei popula-riai, nei profesionaliai politologijai. Simpto-miška ir tai, kad ši figūra neprovokuoja pana-

²³ To proceso apogėjus – krivių krivaičio titulo siūly-mas 1926 m. (Basanavičius 2004, 210).

šių emocingų diskusijų, kokių pastaruoju metu susilaukė Basanavičius.

Tad svarbu Šliūpo biografistikos raidoje yra tai, kad ši asmenybė ir apie ją pasakojantys tekstai pamažu traukiasi iš lietuvių kultūrinės atminties. Viena vertus, tam yra objektyvių priežasčių – sunku tikėtis, kad eklektiškas Šliūpo filosofavimas šiandien ką nors įkvėptų. Kita vertus, Basanavičiaus ir Šliūpo likimai gerai parodo, kad tautinė tapatybė yra selektyvi ir kad atrankos kriterijai, pagal kuriuos kas nors pripažįstamas arba nepripažįstamas lietuviškumo pavyzdžiu, susiję su politine istorija. Grįžtant prie augalinių metaforų Šliūpą galima pavadinti išnykusia tautinės tapatybės rūšimi.

Vincas Kudirka

Įtraukti Kudirką į šį straipsnį yra sudėtinga dėl dviejų priežasčių. Pirma, jis nėra parašęs autobiografijos. Antra, jau egzistuoja mokslinis tekstas, kuriame buvo pasakyti, regis, visi svarbiausi dalykai apie jo tautinės tapatybės raidą: turima galvoje Kavolio „Žmogaus genezė. Psichologinė Vinco Kudirkos studija“ (Kavolis 1994, 11–62). Tad Kudirkai negalima pritaikyti pasirinkto analizės būdo – autobiografinių ir biografinių tekstų lyginimo, o ir pati tema atrodo išsemta.

Kudirka į šiuos svarstymus siūloma įtraukti ne tomis pačiomis sąlygomis kaip Basanavičių su Šliūpu. Jo portretą norėtusi panaudoti lyginamajai perspektyvai sudaryti. Sunku ką nors naujo pasakyti apie Kudirkos gyvenimą ir raštus, bet jų recepcija pasako šį tą svarbaus apie šiuolaikinės lietuvių tapatybės formas.

Pirmąją Kudirkos biografiją 1909 m. paskelbė Juozas Gabrys-Paršaitis (Gabrys, 1909). Tai palyginti labai objektyvus, bet faktografiš-

kai ir visų pirma bibliografiškai nepakankamas Kudirkos gyvenimo aprašymas. Gabrys Kudirkos raštams medžiagą rinko ir juos rengė nebūdamas Lietuvoje. Tos medžiagos būta labai išblaškytos, beveik visa – niekur neskelbtuose rankraščiuose ar atsiminimuose; be to, anuo metu tebebuvo pavojinga skelbti tikruosius su Kudirka susijusių žmonių vardus. Todėl pagrindiniu biografinių duomenų apie jį šaltiniu yra tapęs 1924 m. išleistas Kudirkos mirties 25-osioms metinėms skirtas jubiliejinis „Varpo“ numeris (Kudirka, 1924), kuriame buvo paskelbta antroji – Vaižganto parašyta – Kudirkos biografija (Vaižgantas, 1924) ir daug jo artimųjų bei bendradarbių atsiminimų. 1937 m. buvo išleista Būtėno monografija „Vincas Kudirka“ (Būtėnas, 1937)²⁴. Šiame autoriaus lėšomis parengtame leidinyje sutvarkomi anksčiau šaltiniuose kiek padrikai pateikti Kudirkos biografijos faktai, pateikiamas nuoseklesnis jo gyvenimo vaizdas. 1989–1990 m. buvo išleista kanoninė Kudirkos „Raštų“ laida (Kudirka, 1989–1990).

Kudirka – tautos simbolis

Kudirka neparašė autobiografijos. Greta knygomis leistos Basanavičiaus ir Šliūpo autobiografistikos šis faktas tampa svarbus. Vargu ar ryškesnis vaidmuo čia galėjo tekti konspiratyvumui, dėl kurio, pvz., neišliko dauguma Kudirkai rašytų laiškų (deginu juos). Caro žandarų grėsmė nesutrukdė Kudirkai „Varpe“ paskelbti nemažai iškalbingų savo gyvenimo vaizdų (1893 ir 1894 m. „Tėvynės varpuose“). Įtikinamesnis atrodo paaiškinimas, kad Kudirkai autobiografija tiesiog nerūpėjo. Kaip ne-

²⁴ Antras leidimas – 1988 m.

rūpėjo sveikata ir kiti asmeniniai dalykai. Basanavičius buvo nuoširdžiai įsitikinęs, kad ateinančioms kartoms turi palikti „savo praleisto amžiaus nors kokį menką ženklą – aprašymą“ (Basanavičius 1997, 7; *išryškinta cituojant*); Šliūpą autobiografiją rašyti įkalbino „šeimos nariai ir šiaip tūli draugai“ (Šliūpas 1927, 4); Kudirkai tokia mintis veikiausiai nė į galvą neatėjo. Be to, prisiminus, kad apie savo ligą kalbėjo nenoriai ir atsainiai, ir palyginus tai su hipochondriška Basanavičiaus laikysena, santykio su savo asmenybe skirtumas taps labai iškalbingas. Šioje analizuojamoje trijulėje Kudirka yra vienintelis, kuriam jo asmens aprašymas atrodė nereikšmingas.

Nepaisant to, yra susiklosčiusi tradicinė Kudirkos „ikonografija“, kolektyvinėje lietuvių atmintyje tapusi svarbia nacionalinių mitų dalimi. Žinomiausios dvi tokios mitologemos – tai Kudirkos atsivertimas į lietuvių (Gabrys, 13; Būtėnas 1937, 62–63) ir su plunksna rankoje mirštančio didvyrio paveikslas (Gabrys, 49; Būtėnas, 164). Tačiau, kitaip nei „patriarcho“ Basanavičiaus ir „aušrininko“ Šliūpo atveju, neišsigalėjo joks tradicinis Kudirkos epitetas. Kokie yra Kudirkos biografistikoje jam dažniausiai suteikiami apibūdinimai?²⁵ Vaižgantui Kudirka buvo tautos organizatorius (p. 7), pirmos rūšies darbininkas (p. 10), *primus movens* į kultūros darbą (p. 11), didis ir drauge paprastas žmogus (p. 44); Jonui Jablonskiui – didysis „Varpo“ darbininkas, didysis mūsų darbo žmogus (p. 146); Gabrielei Petkevičaitėi – mirštantis karžygys ir pranašas (p. 156). Per daug nebus suklysta konstatuojant, kad Kudirkos asmenybės paveiksle

²⁵ Remiamasi 1924 m. Kaune išleisto jubiliejinio Vincui Kudirkai skirtu *Varpo* medžiaga.

dažniausiai pabrėžiamas darbštumas. Toks įvaizdis kiek stebina, nes – svarstant be išankstinių nuostatų – Basanavičius su Šliūpu dirbo ne mažiau už Kudirką, o jų darbo rezultatai gal net tvaresni. Lygiai taip pat visiems trims būdingas pranašo vaidmuo. Palyginama yra ir Basanavičiaus „kankinystė“ Vilniuje, Šliūpo Amerikoje ir Kudirkos Naumiestyje. Nėra objektyvių argumentų Kudirkai priskirti būtent „darbštumo“ o Basanavičiui – „tėvo“ atributų. Ši išvada leidžia suprasti svarbų lietuvių tautinės tapatybės raidos bruožą: atributai didvyriams suteikiami remiantis ne tiek objektyviais duomenimis, kiek specifinių simbolinių reikšmių paklausa, kuri daugiau pasako apie ją kuriantį kolektyvą nei apie asmenį, kuriam tos simbolinės reikšmės priskiriamos. Kokias reikšmes nurodo Basanavičiui, Šliūpui ir Kudirkai priskirti vardai?

Panašu, kad „tautos tėvo“ titulas visų pirma sugestijuoja tradicinio patriarchalinio autoriteto galią. Ne mažiau svarbi šio apibūdinimo implikuojama vieningos tautos-šeimos reikšmė, intensyviai eksploatuojama moderniojo nacionalizmo diskurse (Smith 1991, 12). Basanavičiaus portrete susitelkė iš kaimo bendruomenės paveldėtas ir tautinės ideologijos savaip reinterpretuotas šeimyniškumo, savumo poreikis. Be abejo, iš čia ateina mitas apie Basanavičiaus apolitiškumą: tautos tėvas politikoje nedalyvauja, jis aukščiau politikos. Regis, patriarchalinio autoriteto galia galima būtų paaiškinti šiandieninėje Lietuvos visuomenėje matomą tendenciją politikos iš principo nesieti su autoritetais ir atvirkščiai – tiesosaką sieti su tėvišku autoritetu, o ne su diskusija ar kompromisu. Šis nerimą keliantis konservatyvumas kaip tik ir sutelktas Basanavičiaus figūroje.

Šliūpo apibūdinimas „aušrininku“, atrodo, tik patvirtina, kad ši asmenybė vis labiau pamirštama. Viskas, kas Šliūpui pripažįstama, – tai teisė prisiglausti prie vieno iš tautos simbolių. Toks apibūdinimas kalba ne tiek apie Šliūpo reikšmę „Aušrai“, kiek apie tai, kad liko visiškai užmirštos kitos jo veiklos sritys. Jis pats pretendavo net į du – lietuviybės ir ateizmo – apaštalus. Bet, kitaip nei Basanavičius, noriai politikavo, tuo atimdamas sau galimybę įgyti autoritetą kolektyvinėje lietuvių sąmonėje.

Kudirka lietuvių atmintyje, regis, įsitvirtino darbštumu ir minėta atsivertimo scena: studentas gauna „Aušrą“, skaito, rauda ir grįžta į lietuviybę. Kavolis yra atkreipęs dėmesį, kad „Kudirka Lietuva pažadina tą pačią emociją kaip motina“ (Kavolis 1994, 38). Panašiai kaip Basanavičiaus atveju, Kudirkos portrete svarbios šeimos, savumo, intymumo emocijos. Basanavičius – autoritetingas tėvas, Lietuva – geraširdė motina, jaunasis Kudirka – darbštuolis sūnus (žvelgiant iš „tautos“ perspektyvos – brolis).

Kudirka – laisvas intelektualas

Kudirka pirmasis susilaukė biografijos, išvaduojančios jį iš aprašytosios tradicinių vaidmenų konstelacijos. Kas nutinka su juo ir su lietuvių tautine tapatybe Kavolio „Žmogaus genezėje“?

„Žmogaus genezė“ skiriasi nuo kitų Kavolio studijų. Tai bene emociškiausias jo mokslinis tekstas, daug pasakantis ne tik apie Kudirkos, bet ir apie paties Kavolio požiūrį į tautą ir lietuviybę. Žinant, kokią didelę įtaką šio mokslininko raštai turi pastarųjų dešimtmečių lietuvių humanistikai, tas požiūris gali būti reikšmingas. Studija pradedama pristatant tyrinėtojo intenciją:

Vincas Kudirka yra tapęs lietuvių tautos atgimimo simboliu [...]. Bet šiandien mes stengiamės pro istorinį vaidmenį išvelgti pilkame XIX a. Rusijos provincijos mieste gyvenusį ir skurdžioje nedažytoje trobelėje mirusį žmogų. Suprasti jo – žmogaus, ne simbolio ir ne vaidmens – neužmirštamumo paslaptį (Kavolis 1994, 14).

Tad judesys atvirksčias nei kitose biografijose – atgaivinti, sužmoginti tai, kas yra tapę susimbolinta. Kavolis Kudirkos portrete ieško intymumo, žmogiško artimumo žymių, Kudirka jam reikšmingas visų pirma asmeniškai.

Kudirkos vidinėje raidoje Kavolis pabrėžia tris dalykus – disciplinos, darbo moralės ir sąmoningo individualaus išsipareigojimo formavimąsi. Disciplina padėjusi Kudirkai išsiugdyti ištvėringą charakterį:

Ši vidinė disciplina Kudirką išlaisvino nuo išorinės kontrolės reikalingumo ir leido ištvėringai nepalūžti net priešmirtinėje vienvėlyje. [...] Perėjęs kelias ankstyvesnes fazes, Kudirka pagaliau susikūrė disciplinavimosi galią. Jis ją išugdė iš psichologinių elementų, kuriuos savyje rado. Bet tai buvo jo paties pasiekimas. Ir jo pakako (*ten pat*, 46).

Darbas ir neatskiriama su juo susijęs pareigingumas, anot Kavolio, Kudirkai buvęs vienintelė vertinga lietuviybės išraiška; ir atvirksčiai – lietuviybė be realaus darbo Kudirkai buvusi bereikšmė:

Čia prakalba antrasai Kudirkos santykio su lietuvių elementas: žmogaus jausmas jam tik tiek tikras, kiek jis reiškiamas realiu darbu (*ten pat*, 38);

Kudirka šventumą tiesiai identifikuoja su darbingumu. Tie motyvai šventi, kurie žadina nenulstantį darbingumą žemėje; [...] (*ten pat*, 43).

Pagaliau individualus sąmoningas išsipareigojimas buvo ta naujovė, kurią Kudirka savo

gyvenimo pavyzdžiu įnešęs į lietuviškosios tapatybės istoriją. Jis – pirmasis lietuvis, tvirtai susiejęs lietuviškumą su individualiai prisiimama atsakomybe: „Jisai susikūrė jokiai doktrinai neatsidavusio, iš individualios sąžinės ir sąmonės be galo ištvėringai dirbančio, laisvo intelektualo vaidmenį ir šiam vaidmeniui liko ištikimas, kai ištikimybė laisvai pasirinktajam [tikslui? – V. Š.] atrodė sunkiausiai išlaikoma dorybė“ (*ten pat*, 61).

Nekyla abejonių, kad Kavolis visų pirma išryškino tuos Kudirkos asmenybės bruožus, kurie jam pačiam atrodė vertingi ir svarbūs. Tai atpažįstama iš visame tekste jaučiamo stilistinio pakylėtumo ir iškalbingų komentarų [*išretinama cituojant* – V. Š.]:

[...] Kudirka bus grūmėsis su „ištižimo“ pagunda (didžiausiu lietuvių charakterio vidiniu pavojumi, susiformavusiu tikriausiai tėviškąjį pradą nusvėrus jausmingųjų motinų pradams) (*ten pat*, 44);

Bet tai ir vienintelis atvejis, kada jis atrodo išorinės kontrolės reikalingas (Tipiškas lietuvis, žinoma, niekada nebūtų nusikratęs tuo išorinės kontrolės būtinumo jausmu.) (*ten pat*, 45);

[Darbo moralybė] iš emocijų likusio, apgaulingai svajonei nesvetimo Kudirkos reikalavo itin griežtos disciplinos, ir ypač kai iškildavo pagunda pasiduoti jausmui ir senam lietuvių pomėgiui – pasitenkinimo ieškoti kalbėjime (*ten pat*, 46).

Kudirkos gyvenimas čia tampa proga kalbėti apie lietuvių ydas. Kavoliui tai ištižimas, kontrolės poreikis ir tuščias plepumas. Nežinia, kuo reikėtų labiau stebėtis – ar šia aršia Kavolio tradicinės lietuviybės kritika, ar inversiškai išskaitomomis vertybėmis, sutelkiamomis Kudirkos bruožuose (kuris išeina labai jau tradiciškai vyriškas: tvirtas, valingas, nekalbus).

Kavolio studija atsigręžia į lietuviškąją tapatybę nauju kampu: svarstomos ne išorinės, bet vidinės tos tapatybės įtampos ir santykiai. Nesunku pastebėti, kad pozityvieji Kudirkos bruožai išryškėja per dramatišką konfliktą su tuo, kas, anot Kavolio, „tradiiciškai“ būdinga lietuviams: šeimos jaukumas pastatomas priešpriešiais individualiai (net vienišai) veiklai, jausmingumas – pareigai, plepėjimas – darbui, įsakinėjimas – bendradarbiavimui. Prisiminus dar visą Kudirkos biografiją persmelkiančią maišto prieš tėvišką autoritetą (ir visas jo sublimacijas) temą galima suprasti, kad Kavolio piešiamas didžiojo varpininko portretas yra tikra Basanavičiaus priešingybė.

Kavolio „Žmogaus genezė“ yra ne tik „ki-taip“ parašyta Kudirkos biografija, bet ir bandymas nusakyti laisvo lietuvių intelektualų santykį su savo tauta. Toks intelektualas (kurio visų pirma buvo pats Kavolis) yra galutinai ištrūkęs iš tradicinių simbolių lietuviškumo paradigmu ir skausmingai sprendžia klausimą, kaip išlaikyti autentišką, nesume-luotą ryšį su lietuvių neaukojant savo individualumo ir laisvės. Atsakymas randamas žvelgiant į Kudirkos gyvenimą, kuriam skiriam bene pakiliausi kada parašyti Kavolio žodžiai:

Žmogus prieš Nežinomybę – tai moderniojo žmogaus dvasios būseną. Bet kad jo atvirumas nežinomybei nežlugdo žmogaus didybės ir nemeta jo šaltan nuolatinės depresijos bedugnėn – liudija drauge su daugeliu kitų, kovojusių prieš likimą, ir mūsų Vincas Kudirka. [...] Žmogus gali aiškiausią ir artimiausią dalyką – patį save – padovanoti labiausiai abejotinam – pačiam Nežinomybei, kurioje jis sukuria savo vietą. Žmogus gali tikėti. Ir dėl to mes tikime žmogumi (*ten pat*, 61).

Kudirkos biografistikoje matyti panašus lūžis kaip naujausioje polemikoje apie Basanavičių: įžymių lietuvių gyvenimai apmąstomi iš naujo, jau neatsižvelgiant į jokiais ideologijas ar tradicinius tautinius jausmus. Skirtumas ne tik tas, kad Kudirka tokio permąstymo susilaukė daugiau nei prieš keturiasdešimt metų. Atsisakius tautinės ideologijos diktuojamų klišių, Basanavičius vis aiškiau netenka turėto autoriteto – šis procesas dar tik prasidėjo, bet jo kryptis neabejotina. O Kudirka iš reinterpretacijų liepsnos išėjo sustiprėjęs, sutelkęs savyje naujos jėgos ir inspiratyvumo. Jei kavoliškasis galvojimo būdas atstovauja platesnei Lietuvos humanistikai (o autorius mano, kad taip yra), Kudirką galima būtų pavadinti unikaliu lietuviškosios tapatybės atveju, kai tautinių mitų eksploatuojama figūra išlieka reikšminga ir jų neišpažįstantiems lietuviams.

Išvados

Perskaičius Basanavičiaus, Šliūpo ir Kudirkos autobiografijas ir biografijas tampa aišku, kad lietuvių tautinės tapatybės raida buvo nevienakryptis, vidinių prieštarų turintis reiškinys. Visi trys žymieji lietuviai skelbė ištikimybę Lietuvai ir lietuvių tautai – bet labai skirtingai suvokė, kas Lietuva ir tauta yra. Basanavičius plėtojo pseudoistorines lietuvių vizijas; Šliūpui Lietuva buvo jo socialinių ir filosofinių utopijų realizavimo erdvė; Kudirka susitelkė į kultūrinius ir politinius savo gyvenamojo laiko rūpesčius ir pabrėžė išstvermingą išsipareigojimą konkreitiems tikslams.

Tautinės tapatybės raidoje matyti didelė ideologijų įtaka. Ideologizuoto mąstymo kontekste tampa suprantami tie Basanavičiaus, Šliūpo ir Kudirkos vertinimų panašumai ir

skirtumai, kurių negalima būtų paaiškinti objektyviomis priežastimis. Daugiausia dėl ideologinių priežasčių „išliko“ Basanavičius ir buvo marginalizuotas Šliūpas; ideologijų pokyčiai skatina iš naujo skaityti bei atrasti Kudirką ir „prarasti“ Basanavičių.

Autobiografinių ir biografinių tekstų lyginimas rodo, kad tautinės tapatybės vidines įtampas atspindi biografijose aptinkamos autobiografinių portretų deformacijos: priklausomai nuo to, kas lietuviybėje laikoma svarbu, Basanavičius tampa tėvu arba ligoniu, Šliūpas – vienu populiariausių Lietuvos žmonių arba užmirštu aušrininku, Kudirka – paklydusiu ir atsivertusiu tautos sūnumi arba laisvuju intelektualu.

Lietuvių tautinės tapatybės neįmanoma suvesti į aiškų ir nekintamą jos bruožų sąvadą, pasakyti, kokia ji „iš tiesų“ yra. Tai, kas leidžia apie ją kalbėti, yra nuolat atnaujinamas ryšys su žodžiais „Lietuva“, „lietuvis“, „lietuvis“, „lietuvių tauta“, „lietuvių kalba“. Jie tam tikru metu ir dėl tam tikrų priežasčių tampa reikšmingi, bet reikšmingi kiekvieną kartą kitaip ir kiekvienam savaip. Tokios reikšmingumo konsteliacijos nebūtinai yra pavienės ir individualios, jos turi nemažai vienijančios energijos, bet yra iš esmės nepatvarios ir kintančios. Išplėtus žiūros perspektyvą nesunku numatyti, kad ši kitimų kreivė apimtų ir taškus, nuo kurių minėtieji žodžiai tampa bereikšmiai.

Kita vertus, nebūtų teisinga lietuvių tautinę tapatybę visiškai sureliatyvinti, regėti joje tik racionaliai aprašomas priežasčių ir padarinių grandines. Analitinis protas atpažįsta jos raiškoje regimas kultūrinės reikšmes, šį tą sugėba pasakyti apie psichologinę tų reikšmių priešistorę, tačiau sunkiai apčiuopia tai, kas sudaro tautinės tapatybės „substanciją“: intensy-

vią tautinę emociją. Iš tiesų, Basanavičiaus, Šliūpo ir Kudirkos portretuose atpažįstamos tautinės tapatybės formos skiriasi, bet visas jas vienija jausmo energija, siejusi jų gyvenimus su vienaip ar kitaip suvokta Lietuva. Prie „Aušros“ prakalbos rankraščio verkiantis Basanavičius, ties tuo pačiu spausdintu tekstu raudantis Kudirka, lietuviška spauda „apsibandažavojęs“ Šliūpas Rusijos imperijos pasienyje: trys asmenybės pateikia tris skirtingas tautinės emocijos versijas, kurias skiria konkretieji jausmo objektai, o vienija jausmo intensyvumas.

Vienijanti emocijos energija ir racionaliai regimos akivaizdžios kultūrinės įtampos sudaro didžiąją tautinės tapatybės vidinę prieštarą. Tautinė tapatybė paradoksaliai svyruoja tarp visiško akivaizdumo (žvelgiant jausmingai) ir visiško reliatyvumo (svarstant analitiškai). Skaitant ir lyginant Basanavičiaus, Šliūpo ir Kudirkos (auto)biografijas tos prieštaros mastai tampa itin akivaizdūs. Klausina: ar vienijanti jausminė energija tebėra paveiki ir šiandieninėje lietuvių sąmonėje? Ar trumpalaikiai ir prieštaringi tautiškumo pliūpsniai yra pagrindinė tautinės tapatybės raiškos forma? Kiek racionaliujų tapatybės raiškos pradų (ku-

rių nemažai atrasta visuose analizuotuose tekstuose) tebėra aktualūs šiandienos lietuvių visuomenėje?

Paskutinis dalykas, kurį galima suprasti apmąstant trijų didžiųjų lietuvių asmenybes, yra suvokimas, kad tautinės tapatybės pobūdis kinta. Basanavičiaus, Šliūpo ir Kudirkos gyvenimuose atsiradusi kaip sąmoningas, neretai dramatiškas pasirinkimas, ilgainiui tautinė tapatybė tampa tam tikra tradicija, susikristalizuoja į tautiškumo pavyzdžius, kurie kultūriškai paveldimi jau be intensyvesnės refleksijos. Tapatybė savo pradžioje yra atvira ir lanksti, tačiau kartą susiformavusi ir įsitvirtinusi įgyja inercijos ir svorio. Tad tautinės tapatybės raida yra įtaigus pavyzdys, kaip atskirų individų sąmoningi apsisprendimai gali pakeisti visos tautos savivoką. Jeigu taip, galbūt vertėtų rimčiau susimąstyti apie šiandieninės lietuvių tautinės tapatybės vertybių repertuarą? Impulsyvią, bet trumpalaikę emociją pakeitus nuosekliu įsipareigojimu, o tautos adoraciją – pagarba valstybei, galbūt pavyktų nukalti jau ne tautinės, o valstybinės lietuvių tapatybės branduolį? Čia pristatytieji tekstai palieka vilties ir tokioms mintims.

LITERATŪRA

Anderson, Benedict, 1991: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London and New York: Verso.

Avižienytė, Jūra, 2002: „Ligos retorika: nacionalizmas ir isterija Jono Basanavičiaus autobiografijoje“, *Baltos lankos* 14, 2002, 19–34.

[Basanavičius, Jonas], 1903: „Iš istorijos mūsų atsigaiščiavimo. (1873–1883.) Atsiminimai Dro. J. Basanavičiaus“, *Varpas* 3, 1903, 65–76.

Basanavičius, Jonas, 1921: *Apie trakų-prygų tautystę ir jų atsikėlimą Lietuvon. Etnologinis tyrinėjimas*, I dalis, Vilnius: „Žaibo“ sp.

[Basanavičius, Jonas], 1936: *D-ro Jono Basanavičiaus autobiografija*, Vilnius: Lietuvių mokslo draugijos leidinys.

Basanavičius, Jonas, 1997: *Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija. 1851–1922 m.*, Vilnius: Baltos lankos.

- Basanavičius, Jonas, 1970: *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Vaga.
- Basanavičius, Jonas, 2004: *Raštai. Antra knyga*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Berenis, Vytautas; Gintaras Beresnevičius, Almanas Samalavičius, Virginijus Savukynas, 2002: *Lietuvių mentalitetai: tautinė istorija ir kultūros problemos*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.
- Böckenförde, Ernst-Wolfgang, 1995: „Die Nation – Identität in Differenz“, *Identität im Wandel. Castalgandolfo-Gespräche 1995*, herausgegeben von Krzysztof Michalski, Stuttgart: Klett-Cotta, 129–154.
- Būtėnas, Julius, 1937: *Vincas Kudirka*, Kaunas: Akc. b-vės „Varpas“ sp.
- Būtėnas, Julius, 2004: *Aušrininkas dr. Jonas Šliūpas*, Vilnius: Žara.
- Donskis, Leonidas, 1994: *Moderniosios sąmonės konfigūracijos*, Vilnius: Baltos lankos.
- Eidintas, Adolfas, 1989: *Jonas Šliūpas*, Kaunas: Šviesa.
- Gabrys, Juozas, 1909: „Vincas Kudirka. (Keli jo gyvenimo ruožai)“ [sic – V. Š.], *Vinco Kudirkos raštai* 1, surinko ir spaudai parengė Juozas Gabrys, spaudė v. Mauderodė, Tilžėje MCMIX, 1–75.
- Gellner, Ernest, 1983: *Nations and Nationalism*, New York: Cornell University Press.
- Gustaitis, Motiejus, 1927: *Basanavičius ir „Aušra“*, Kaunas: „Dirvos“ B-vė.
- Hobsbawm, Eric J., 1990: *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Jablonskis, Jonas, 1924: „Keli draugo atsiminimai iš V. Kudirkos gyvenimo“, *Vinco Kudirkos jubilėjinis Varpas*, 1924, 142–146.
- Jakštas, Juozas, 1996: *Dr. Jonas Šliūpas. Jo raštai ir tautinė veikla*, fotografuotinis leidimas, Šiauliai: Saulės delta.
- Jurginis, Juozas, 1970: „Jono Basanavičiaus kultūrinis palikimas“, *Jonas Basanavičius, Rinktiniai raštai*, Vilnius: Vaga, I–XXIV.
- Kavolis, Vytautas, 1994: *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Baltos lankos.
- Kavolis, Vytautas, 1996: *Kultūros dirbtuvė*, Vilnius: Baltos lankos.
- [Kudirka, Vincas], 1924: *Vinco Kudirkos jubilėjinis Varpas*.
- Kudirka, Vincas, 1989–1990: *Raštai*, Vilnius: Vaga.
- Mackevičius, Rapolas, 1930: *Daktaras Jonas Basanavičius*, Vilnius: „Rucho“ spaustuvėje.
- Nezabitauskis, Adolfas, 1990: *Jonas Basanavičius*, fotografuotinis leidimas, Vilnius: Vaga.
- Putinaitė, Nerija, 2004: *Šiaurės Atėnų tremtiniai, arba Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a.*, Vilnius: Aidai.
- Račkauskas, Karolis Vairas, 1961: „Medžiaga L. Malinauskaitės-Eglės ir J. Šliūpo biografijoms“, *Literatūra ir kalba* V, 1961, 465–499.
- Radzevičius, Juozas, 2000: *Ten gimė, augo dr. Jonas Basanavičius*, Vilnius: Petro ofsetas.
- Sauka, Leonardas, 1970: „J. Basanavičius – lietuvių tautosakininkas“, *Jonas Basanavičius, Rinktiniai raštai*, Vilnius: Vaga, 869–882.
- Senn, Alfred Erich, 1980: *Jonas Basanavičius. The Patriarch of the Lithuanian National Renaissance*, Newtonville: Oriental Research Partners.
- Smith, Anthony D., 1991: *National Identity*, London: Penguin books.
- Smith, Anthony D., 1994: *Nacionalizmas XX amžiuje*, Vilnius: Pradai.
- Subačius, Paulius, 1999: *Lietuvių tapatybės kalvė*, Vilnius: Aidai.
- [Šliūpas, Jonas], 1890: *Lietuvizkiejiejie rasztai ir rasztininkai. Rasztalizska perztvalga parengta Lietuvos mylėtojo. Tilžėje*.
- Šliūpas, Jonas, 1903: „Minės apie mano prietikius prie ‘Ausztros‘“, *Varpas* 3, 1903, 77–93.
- Šliūpas, Jonas, 1927: *Jaunatvė – gyvenimo pavasaris. Rinkinys biographiškų bruožu iš gyvenimo Dr. Šliūpo*, Šiauliai: Titnagas.
- [Šliūpas, Jonas], 1934: *Aušrininkas Jonas Šliūpas. Medžiaga jo biografijai ir Lietuvos kultūros istorijai*, redagavo J. V. Girdvainis, Kaunas – Šiauliai: Titnagas.
- Šliūpas, Jonas, 1977: *Rinktiniai raštai*, Vilnius: Vaga.
- Šliūpas, Jonas, 1979: „Trumputė epizodiška mano gyvenimo eigos apibrėža-išpažintis“, *Juozas Jakštas, Dr. Jonas Šliūpas. Jo raštai ir tautinė veikla*, fotografuotinis leidimas, Šiauliai: Saulės delta, 1996, 286–327.
- [Šliūpas, Jonas], 1995: *Aušrininkas dr. Jonas Šliūpas Lietuvos medicinos baruose*, sudarė Alvydas Tytmontas, Klaipėda: Rytas.
- Šliūpas, Vytautas Jonas, 2000: *Tėvas, kokį aš prisimenu*, Šiauliai: Šiaulių „Aušros“ muz. I-kla.
- Vaižgantas, Juozas Tumas, 1924: „Vincas Kudirka – Vincas Kapsas“, *Vinco Kudirkos jubilėjinis Varpas*, 1924, 5–44.
- Visockas, Albinas, 1991: *Jonas Basanavičius*, Kaunas: Šviesa.

NATIONAL IDENTITY IN THE LITHUANIAN BIOGRAPHY (JONAS BASANAVIČIUS, JONAS ŠLIŪPAS, VINCAS KUDIRKA)

Vaidas Šeferis

Summary

The article deals with the autobiographic and biographic texts of three most important authorities of the Lithuanian national revival at the end of the 19th and the beginning of the 20th century: Jonas Basanavičius, Jonas Šliūpas and Vincas Kudirka. The goal of the analysis is to capture significant moments in the evolution of the national Lithuanian identity becoming a part of the personal identity by Basana-

vičius, Šliūpas and Kudirka and also to compare their autobiographic self-images with those provided by later biographical texts. The article shows not only that Basanavičius, Šliūpas and Kudirka represent very different forms of the national self-consciousness, but also that there are large differences between autobiographical and biographical interpretations of the national identity.

DIE NATIONALE IDENTITÄT IN DER LITAUISCHEN BIOGRAPHIE (JONAS BASANAVIČIUS, JONAS ŠLIŪPAS, VINCAS KUDIRKA)

Vaidas Šeferis

Zusammenfassung

Im Artikel befasst sich der Autor mit dem Thema der Entwicklung der nationalen litauischen Identität am Ende des 19. – Anfang des 20. Jh. Die maßgebenden Impulse dieser Entwicklung werden durch die Analyse der Autobiographien und Biographien dreier wichtiger Figuren der litauischen nationalen Bewegung – Jonas Basanavičius, Jonas Šliūpas und Vincas Kudirka – entschlüsselt. Es wird gezeigt, dass

jeder von ihnen eine eigene Version der nationalen Identität repräsentiert, welche sich durch verschiedenartigen Zugang zur psychologischen, sozialen und kulturellen Problematik der nationalen Identität unterscheidet. Wichtig ist die Tatsache, dass die späteren Biographien die Selbst-Bilder der erwähnten Männer nach eigenen vor allem von den jeweils aktuellen Ideologien beeinflussten Modellen verarbeiten.

Gauta 2006 04 19

Priimta publikuoti 2006 08 17

Autoriaus adresas:
Brno Masaryko universitetas
Filosofijos fakultetas
Kalbotyros ir baltistikos institutas
Arna Nováka 1, 602 00 Brno
Čekijos Respublika
El. paštas: *seferis@phil.muni.cz*